

7203

10/10/50

Thurs 10/10/50
Newbury 10/10/50
Young 10/10/50

281(09)

U-38

281(09)
Մ-38

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ՄԵԾ ՆԵՐՍԷՍ

ԿԱԶՄԵՑ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԻԱԳ-ԲԱՆ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

սոյց Թիֆլիսի օրիորդական III գիմնազիոնի և Անդրկով-
կասեան իգական ինստիտուտի:

Զորքորդ տպագրութիւն (քարեփոխած):

○○○○○

Թ Ի Ֆ Լ Ի

Տպարան Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7

1914

280
06-ՄԱ

EFOS 02. NOV 2009

280

$281(0.9)$
 $U^p - 38$ *ug*

06-54 ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

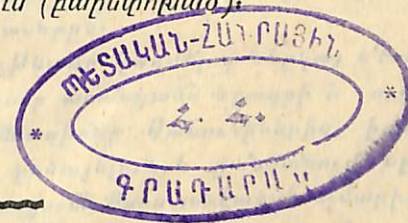

4 U 2 U t 8

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱԻԱԳ-ՔԱՀ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

Կրօնուսույց Թիֆլիսի օրիորդական III գիմնազիօնի և Անդրկով-
կասեան իգական ինստիտուտի:

Զորքորդ տպագրութիւն (բարեփոխած):

ଡି ଏ ଫି ଲ ଏ ଗୁ

Տպարան Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7

1914

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍԲ

ԳՐԻՈՅԿԻՍ ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԵԼՈՒ ԱՌԻԹՈՎ

Երկար տարիներ անընդհատ կրօնուսուցչի պաշտօն վարելով Քիֆլիզի օրիորդական երրորդ գիմնազիոնում, մեծ անյարմարությունների էի հանդիպում առհասարակ կրօնագիտության բոլոր դասագրքերի վերաբերմամբ, նամանականդ Հայոց եկեղեցական պատմության դասագրքի. որովհետեւ եղածներից ոչ մինը չէ յարմարեցրած պետական դպրոցների տարեկան դասընթացի ծրագրին, ուսանողների զարգացողության և մայրենի լեզուի գիտության աստիճանին:

Առաջին տարիներում իբրեւ փորձ ստիպուած էի զանազան հեղինակութիւններից, գլխաւորապէս Յուսիկ վարդապետ (այժմ եպիսկոպոս) Մովսէսեանի և Յովսէփ ա.-քահանայ Օրբէլու դասագրքերից միմիայն պատմութեան ամենակարեւոր հատուածները քաղուածք անել և բերանացի աւանդել աշակերտունիներին:

Բայց նրանք առանց դասագրքի շատ էին դժուարանում դասերը պատրաստել: Իբրեւ դասագիրք նշանակում էի Օրբէլու եկեղեցական պատմութիւնը և միշտ լսում էի հետեւեալ խօսքերը. «Տէր-հայր, մեզ տուէք մի գիրք այնպիսի բովանդակութեամբ, ինչպէս որ դուք էք պատմում, այն ժամանակ մենք հեշտութեամբ կը պատրաստենք մեր դասերը»:

Աշակերտունիներին ցանկութեամբ կազմելով ներկայ «Դասագիրքը» համաձայն մինչև ցայսօր աւանդած ծրագրի և ուղղութեան, նուիրում եմ նոյն գիմնազիոնի Սանուհիներին, իբրեւ սկզբնապատճառի գրքոյկին լոյս ընծայելուն և ցանկանում նրանց բոլորին բարոյական զարգացումն ֆրիստոնէական ճշմարիտ հաւատի, յոյսի և սիրոյ մէջ:

Իսկ սոյն չորրորդ տպագրութեամբ, բաւականաչափ ընդարձակելով և բարեփոխելով, նպատակայարմար համարեցի կցել դասագրքին նաև բարտեզ, որպէսզի աշակերտ-աշակերտունիների համար դասերը լինեն աւելի տպաւորիչ:

Յ. ա. ք. Մ.

Ըստ բարձու հրամանի Նորին Ս. Օծութեան Վեհափառ Հայ-
րապետի ազգիս Տ. Տ. ՄԿՐՏՁԻ, Դիւանս թոյլատրէ տալազրու-
թիւն դասագրքոյս, որ ընդ անուամբս «Հայոց եկեղեցու համա-
նոտ պատմութեան դասագիրք»:

Դիւանապետ Կորիւն վարդապետ:

3 Դեկտեմբերի 1902 ամի

ի Տիփլիս:

№ 1672.

ՇՐՋԱՆ Ա

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՄԱ-
ՏԱԹԻԱՅԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳՈՒ ԳԱՂՈՒՍՏԸ

Այն փրկութեան աւետիսը՝ որ Աստուած խոստացել էր
մարդկութեան Իր նահապետների և մարգարէների միջո-
ցով, կատարուեց այն ժամանակ, երբոր ծնունեց խոստա-
ցած Փրկիչը Յիսուս Քրիստոս:

Յիսուս 12 տարեկան հասակում Իր ծնողների հետ
գնաց Երուսաղէմի տաճարը և Քահանայապետների ու
Դպիրների առաջ ցոյց տուաւ Իր Աստուածային իմաստու-
թիւնը:

Երեսուն տարեկան մկրտուեց Յորդանան գետի մէջ
և ապա յայտնեց Իր անձը աշխարհին, քարոզեց մարդ-
կանց սէր և խոնարհութիւն, տուաւ նոր ուխտի օրէնքնե-
րը, գործեց հրաշքներ, չարչարուեց, մեռաւ խաչի վրայ,
Թաղուեց գերեզմանում և երրորդ օրը յարութիւն առնե-
լով փրկեց ամբողջ մարդկութիւնը, որով և դրեց Քրի-
ստոնէական եկեղեցու հաստատուն հիմը:

Յիսուս Քրիստոսի համբարձումից յետոյ, երբ նրա
առաքեալները վերադարձան Զիթենեաց սարից, միւս ա-
շակերտների հետ ժողովուեցին Երուսաղէմ և հաւատա-

ցեալները միջից ընտրեցին երկու բարեպաշտ անձինք՝ Մատաթիային և Բարսաբային. ապա բոլորը միասին աղօթեցին և խնդրեցին, որ Աստուած յայտնէ թէ որն է նրանցից արժանաւորը առաքելական պաշտօնի համար: Վիճակ գցեցին և վիճակն ընկաւ Մատաթիային, որ և համարուեց տասներկուերորդ առաքեալ՝ մասնիչ Յուդայի փոխանակ:

Հրէաները՝ Պասէքի տօնից յիսուն օր յետոյ Պենտեկոստէի տօնն էին կատարում որպէս յիշատակ Սինայի օրէնստուութեան: Այդ օրը (Համբարձումից տասն օր յետոյ) Յիսուսի աշակերտները և միւս հաւատացեալները, որոնց հետ էր նաև Տիրամայրը, թուով 120 հոգի, բոլորը միասին ժողովուած էին Երուսաղէմի վերնատանը, ուր մի սիրտ և մի հոգի դարձած աղօթում էին և անհամբեր սրտով սպասում սուրբ հոգու շնորհքն ընդունելու, ինչպէս որ Փրկիչը նրանց խոստացել էր: Յանկարծ լսուեց մի երկնային ձայն՝ քամու պէս, և շարժեց այն տունը, ուր հաւատացեալներն էին: Սուրբ հոգին իջաւ բոլորի վրայ հրեղէն լեզուների նման և առաքեալները զօրացան սուրբ հոգու շնորհքով, սկսան խօսել զանազան լեզուներով, ինչպէս որ ս. հոգին նրանց թելադրում էր:

2

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԵՐՈՒՍԱԼՅԵՄՈՒԹ ԵՒ ԵՅՐՈՒՄ ԵՒ ԵՅՐՈՒՄ ՍԱՐԿԱԿՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պենտեկոստէի տօնի օրը՝ երբ առաքեալները զօրացած սուրբ հոգով խօսում էին ամեն լեզուներով, տօնի պատճառով շատ հրէաներ էին եկած Երուսաղէմ. նրանք լսելով առաքեալների խօսակցութիւնը, զարմանում էին:

Պետրոս առաքեալը այս ժամանակ սկսեց քարոզել նրանց և բացատրել Յիսուս Քրիստոսի փրկարար վարդա-

պետութիւնը, նրա մահը և յայտնութիւնը: Այս առաջին քարոզութիւնով 3000 հոգի ընդունեցին քրիստոնէութիւն: Իսկ երկրորդ անգամ, երբ Պետրոս և Յովհաննէս առաքեալները ցերեկուայ իննը ժամին գնում էին տաճար աղօթելու, Պետրոսը Յիսուս Քրիստոսի անունով բժշկեց ի ծնէ կաղին, որ տաճարի դռան մօտ նստած անցուդարձ անողներէից ողորմութիւն էր խնդրում: Այդ օրը նոյնպէս իր ազդու քարոզութիւնով 5000 հոգու դարձրեց քրիստոնեայ:

Սրանից յետոյ քրիստոնեայ եկեղեցին ամենամեծ յաղթանակով յառաջադիմում էր Երուսաղէմում և հաւատացեալների թիւը օրէցօր աւելանում առաքեալների կատարած քարոզութիւնով և հրաշքներով:

Առաքեալների կեանքն ու վարքը այնպէս անարատ էին, որ շատերն էին գրաւուած, որովհետև առաջին հաւատացեալները ապրում էին իբրև մի գերդաստանի անդամներ. ով ինչ ստացուածք որ ունէր, այն ամենքին էր պատկանում. ամեն բան հասարակաց էր և նրանց բոլորին միմեանց հետ կապողն էր քրիստոնէական հաւատի ուսմունքը:

Եւ որովհետև հաւատացեալների թիւը այսպէս զգալի կերպով աճում էր, իսկ առաքեալները չէին կարողանում կատարել միաժամանակ՝ թէ նրանց հոգեկան պիտոյքները և թէ ծառայել հասարակաց սեղանին, ուստի հաւատացեալների միջից ընտրեցին եօթը բարեպաշտ մարդկանց և ձեռք դնելով նրանց գլխին՝ ձեռնադրեցին սարկաւազ և նշանակեցին հասարակաց սեղանին սպասաւոր, որոնք ազատ ժամերին, իբրև օգնականներ, քարոզում էին հաւատացեալներին Քրիստոսի վարդապետութիւնը: Սրանց մէջ ամենից նշանաւորը սուրբ Ստեփանոս սարկաւազն էր՝ որպէս ճարտար և աներկիւղ քարոզիչ:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԹՇՈՒԱՌՈՒԹԻՒՆԸ, ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆԸՆՈՍԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՆՐԱՆՔԸ ՀՐԷԻՑ ԵՒ ՀԵԹԱՆՈՍ ԱԶԳԵՐԻՑ

Առաքելների եռանդուն քարոզութիւններով որքան աւելանում էր հաւատացեալների թիւը, նոյն չափով էլ աւելանում էր Հրէից ազգի նախնան ու ատելութիւնը դէպի քրիստոնեաները:

Հրէից քահանայապետները զրգռուած քրիստոնէական եկեղեցու յառաջդիմութիւնով, իրանց ժողովների մէջ որոշեցին, որ առաքելները չվստահանան քարոզել Յիսուս Քրիստոսի անունով: Բայց չնայելով այդ խստութիւններին, աշակերտները դարձեալ շարունակում էին աւետարանական քարոզութիւնները, ուստի և հրէաները՝ նրանց վախեցնելու համար, երկու անգամ բանտարկեցին. սակայն նրանք Աստուածային հրաշքով ազատուեցին բանտից և շարունակեցին իրանց քարոզութիւնը Երուսաղէմի տաճարում և դուրս:

Այս տեսնելով, քահանայապետները ատեան կազմեցին և կանչելով Յիսուսի աշակերտներին, կամենում էին նրանց մահուան պատիժ տալ: Ժողովականները Գամաղիէլ անունով մի օրէնուսոյց փարիսեցու խորհրդով վճռեցին այս անգամ բաւականանալ միայն թեթեւ պատիժ տալով, բայց և խստիւ արգելել, որ այլևս չշարունակեն իրանց քարոզութիւնը Յիսուս Քրիստոսի անունով: Առաքելները աներկիւղ պատասխանեցին. «Մենք պարտաւոր ենք աւելի Աստծուն լսել, քան թէ մարդկանց», և դուրս գնալով նրանց մօտից, աւելի ևս եռանդուն կերպով սկսեցին քարոզել քրիստոնէութիւնը:

Այս հալածանքի ժամանակ առաջին նահատակը դար-

ձաւ սուրբ Ստեփաննոսը, եօթը սարկաւազներից մինը, որ իւր ազատ հայեացքների համար հակառակ հրէական օրէնքների և ծէսերի, քարկոծուեցաւ նոյն հրէայ ժողովրդից: Երբ նրան քարկոծում էին, նա իբրեւ ճշմարիտ հետևող Քրիստոսի, աղօթում էր իրան քարկոծողների համար ասելով. «Տէր, ների՛ր սրանց, որովհետև իրանք էլ չգիտեն՝ թէ ինչ են անում»:

Սուրբ Ստեփաննոսի յիշատակը մեր եկեղեցին տօնում է դեկտեմբերի վերջում, Յիսուսի ծննդեան տօնից առաջ:

ՍՈՂՈՍԻ ԴԱՐՁԸ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԻԼԸ ԵՐՈՒՍԱԼԻՄԻՑ ԴՈՒՐՍ:

Սուրբ Ստեփաննոսի մահից յետոյ, քրիստոնէական եկեղեցին սաստիկ հալածւում էր, ուստի բոլոր հաւատացեալները ցրուեցին Երուսաղէմից և գնացին զանազան քաղաքներ, բացի առաքելներից: Այս հալածողների մէջ կար մի տարածնացի հրէայ երիտասարդ, Սողոս անունով: Նա ս. Ստեփաննոսի նահատակութեան ժամանակ ներկայ էր. և այնքան էր ատում Քրիստոսի աշակերտներին և առհասարակ բոլոր հաւատացեալներին, որ աշխատում էր բոլորովին ջնջել նրանց երկրի երեսից: Սրանով չբաւականացած, երբ իմացաւ թէ հաւատացեալների մեծ բազմութիւն է գտնւում Դամասկոսում, քահանայապետից հրաման ստացաւ, որ այնտեղից նրանց կապած բերի Երուսաղէմ:

Եւ երբ իր մարդկանցով գնում էր Դամասկոս, յանկարծ երկնքից մի լոյս փայլատակեց ու ընկաւ գետնի վրայ և երկնքից ձայն լսուեց, որ ասում էր. «Սողոս, Սողոս, ինչո՞ւ ես ինձ հալածում»:

Սողոսը հարցրեց. «Ո՞վ ես դու, որին ես հալածում եմ»։
Ձայնը պատասխանեց. «Ես Յիսուսն եմ, որին դու հալածում ես»։

Սողոսը ուշքի գալով հարցրեց. «Տէր, ի՞նչ ես կամե-
նում, որ ես անեմ»։

Ձայնը պատասխանեց «Վեր կաց, գնա Դամասկոս և
այնտեղ կը գտնես Յիսուսի աշակերտ Անանիային և նրա-
նից կը մկրտուես»։

Այդ տեսիլքից յետոյ Սողոսը կուրացաւ, նրա մար-
դիկ ձեռքից բռնած տարան Դամասկոս։ Անանիան, Յի-
սուսի աշակերտը, Աստուածային ցուցմամբ եկաւ նրա
մօտ, բժշկեց նրա աչքերը և մկրտեց։ Սողոսը Պօղոս
անուանուեց և մնաց Դամասկոսում եղող հաւատացեալ-
ների մօտ. նա սկսեց քարոզել Քրիստոնէութիւնը, և շու-
տով դարձաւ գլխաւոր առաքեալներից մինը, իւր եռան-
դուն և արդիւնաւոր քարոզութեան համար։

Սամարիայում քրիստոնէութիւնը քարոզում էր Փի-
լիպպոսը, որ եօթ սարկաւագներից մինն էր. նա այնտեղ
շատերին քրիստոնեայ դարձնելով՝ մկրտեց։ Երբ առաքեալ-
ներն այդ լսեցին՝ երուսաղէմից Սամարիա ուղարկեցին
Պետրոսին և Յովհաննէսին, որոնք ձեռք դնելով հաւատա-
ցեալների վրայ, տալիս էին դրոշմի խորհուրդ։

Սամարիայում հաւատացեալների թւում կար մի մոգ
Սիմոն անուանով. սա երբ տեսաւ թէ Պետրոսն ու Յովհան-
նէսը ում վրայ որ ձեռք են դնում, իջնում է նրա վրայ ու
հոգու շնորհքը, կամեցաւ կաշառքով գնել այդ արտօնու-
թիւնը և ստանալ իրաւունք, որ եթէ ինքն ես ձեռք դնե-
մի որեւէ մարդու գլխին՝ ու հոգին իջնի։ Պետրոս առա-
քեալը արհամարհելով այդ անարժան խնդիրը, մերժեց։
Դրանից յետոյ՝ Աստուածային շնորհքը վաճառողներն ու
գնողները կոչուեցին սիմոնականք Սիմոն մոգի անունով։

Ապա նա ուրացաւ իր հաւատը և սկսեց զանազան մոլո-
րութիւններ քարոզել և համարուեց գլխաւոր հերձուածող։

Հրէութիւնից դարձած հաւատացեալներն սկզբում
կարծում էին, թէ քրիստոնէութիւնը կարող են ընդունել
միայն Մովսիսականները. իսկ հեթանոսութիւնից դար-
ձածները, ճշմարիտ քրիստոնեայ լինելու համար, պարտա-
ւոր էին կատարել մովսիսական ծէսերը և ճանաչել նրանց
օրէնքները։ Բայց Աստուած մի առանձին տեսիլքով բաց
արաւ Պետրոս առաքեալի միտքը, որ իմանայ թէ հեթանոս-
ների համար ևս բաց է քրիստոնէական եկեղեցու դուռը։

Պաղեստինէի Կեսարիա քաղաքում մի հարիւրա-
պետ կար, Կուռնէլիոս անուանով։ Մի անգամ, երբ նա աղօ-
թում էր Աստծուն, հրեշտակը երևաց և ասաց. «Կուռնէ-
լիոս, մարդ ուղարկիր և որոնիր Պետրոսին, որնա գայ և
սովորցնի քեզ թէ ի՞նչ պէտք է անես»։ Կուռնէլիոսն
իսկոյն ուղարկեց իր մարդիկը Յոպպէ քաղաքը՝ հրաւիրե-
լու Պետրոս առաքեալին։ Դեսպանները երբ մօտեցան քա-
ղաքին, Պետրոսը բարձրացել էր տանիքի վրայ և աղօ-
թում էր։ Յանկարծ երկինքը բացուեց և մի մեծ անօթ
կտաւի պէս իջաւ նրա առաջ, որի մէջ կային ամեն տե-
սակ չորքոտանի կենդանիներ՝ սողուններ ու թռչուններ
և երկնքից ձայն լսուեց, որ ասում էր. «Պետրոս, մոր-
թիր և կեր»։ Պետրոսն ասաց. «Ո՛չ, Տէր, մինչև այսօր
պիղծ բան չեմ կերած և հիմա էլ չեմ ուտիր»։ Ձայնը
դարձեալ կրկնեց և ասաց. «Այն, որ Աստուած սրբել է,
դու իրաւունք չունիս պիղծ համարելու» և ապա անօթը
վեր բարձրացաւ։

Մինչդեռ Պետրոսը զարմացած մտածում էր այս տե-
սիլքի վրայ, եկան Կուռնէլիոսի ուղարկած մարդիկ և
հրաւիրեցին նրան Կեսարիա։ Կուռնէլիոսի մօտ ժողովուած

էին նրա բոլոր ազգականներն ու բարեկամները, երբ Պետրոսը Կուռնէլիոսի տուն մտաւ. նա նրանց քարոզեց և պատմեց Յիսուսի տնօրէնութիւնների մասին: Քարոզելու ժամանակ ս. Հոգին իջաւ ամենքի վրայ: Ապա Պետրոսը Յիսուս Բրիստոսի անունով մկրտեց Կուռնէլիոսին և նրանց բոլորին, որոնք նրա մօտն էին և ամենքը փառաբանում էին Աստծուն:

5

ՊՕՂՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԻՒՍ
ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԻ ՎԱԽՃԱՆԸ:

Պօղոս առաքեալը՝ իր դարձից երեք տարի յետոյ սկսեց իր ճանապարհորդութիւնը Դամասկոս քաղաքից:

Հրէաները տեսնելով, որ Պօղոսը փոխանակ քրիստոնեաներին հալածելու, իր քարոզութեամբ աւելի ևս հաստատում է նրանց քրիստոնէական հաւատի մէջ, պահապաններ դրին քաղաքի դռների մօտ, որ բռնեն նրան և սպանեն. բայց հաւատացեալները զիշերով պարսպից վեր հանեցին և նա ազատուելով փախաւ Երուսաղէմ. այդտեղից գնաց իր հայրենի Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքը, ապա սուրբ Բառնաբասի հետ գնաց Անտիոք քարոզելու:

Անտիոք քաղաքում հաւատացեալների թիւը հետզհետէ մեծանում էր. ուր առաջին անգամ Փրկչի հաւատացեալներն ստացան «քրիստոնեայ» անունը: Անտիոքից Պօղոսն ու Բառնաբասը գնացին Երուսաղէմ 51—52 թ. տանելով իրանց հետ այնտեղի հաւատացեալների տուրքը և յետոյ կրկին վերադառնալով Անտիոք, 52 թ. ճանապարհընկան դէպի Կիպրոս ու Փոքր-Ասիայի կողմերը. ապա Մակեդոն, Յունաստան և այնտեղ եկեղեցիներ հաստատեցին:

Պօղոսը երկու տարուց աւելի մնալով Նիքսոսում, ապա

Ասիայի զանազան կողմերում քարոզելուց յետոյ գնաց Երուսաղէմ, ու հազիւ կարողացաւ ազատուել հրէաների ձեռքից, որոնք կամենում էին նրան սպանել:

Հռովմայեցոց հազարապետը նրան ազատելով մահից, ուղարկեց, ինչպէս Հռովմայ քաղաքացու՝ Կեսարիա, Փելիքս դատաւորի մօտ, ուր երկու տարի մնաց բանտի մէջ. ապա դատաւորի մահից յետոյ ուղարկուեց Հռովմ: Այդտեղ Պօղոսը երկու տարի շարունակ քարոզեց և հեթանոսներից շատերին դարձնելով քրիստոնեայ՝ կոչուեց հեթանոսների առաքեալ:

Քրիստոնէութեան առաջին դարում Հռովմայեցոց կայսրներից Ներոնը եղաւ առաջինը, որ սաստիկ հալածանք սկսեց քրիստոնեաների դէմ: Դրա պատճառն այն էր, որ 65 թուին մեծ հրդեհ պատահեց Հռովմում և այրուեց քաղաքի երրորդ մասը. ժողովուրդը յանցաւոր էր համարում Ներոնին, սա էլ իր կողմից մեղադրում էր քրիստոնէաներին, որ կարողանայ ժողովրդին գրգռել դէպի նրանց: Հալածանքն սկսուեց նախ Հռովմի մէջ և ապա տարածուեց գաւառները. այդ ժամանակ շատ անմեղ քրիստոնեաներ բռնուեցին և անտանելի տանջանքներով նահատակուեցին:

Պետրոս և Պօղոս առաքեալները զանազան կողմեր քարոզելուց յետոյ 64 թուին Հռովմում նահատակուեցին. Պօղոսը գլխատուեց, իսկ Պետրոսը խաչուեց: Միւս առաքեալները ցրուելով զանազան երկիրներ, սկսեցին քարոզել սուրբ Աւետարանը: Դրանցից իւրաքանչիւրը նահատակուեց իր քարոզած տեղում, իսկ ս. Յովհաննէս առաքեալը, նոյն և աւետարանիչ, սուրբ կոյսի վերափոխումից յետոյ, փոքր Ասիայի կողմերը երկար ժամանակ քարոզելուց յետոյ, հաստատեց Նիքսոսի եկեղեցին և մեռաւ բնական մահով, մօտաւորապէս հարիւր տարեկան հասակում:

Շ Ր Զ Ա Ն Բ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

6.

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՂԵՍԻԱ ՔԱՂԱՔՈՒՄ ԵՒ ՆԱԽԿԻՆ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶՆԵՐ.—Ս. ԹԱԴԵՈՍ ԵՒ ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

Միջագետքի եղեսիա քաղաքի Հայոց Աբգար թագաւորը իր ղեսպաններից լսելով, որ Յիսուս Երուսաղէմում քարոզում է և մարդկանց բժշկում և մինչև անգամ մեռածներին յարուցելն է տալիս, իսկոյն հաւատաց, որ Նա Աստուած է կամ Աստուծոյ որդի: Լսեց նաև այն, որ Հրէից մեծամեծները Նրանից դժգոհ լինելով, կամենում են սպանել տալ, և որովհետև ինքը անբուժելի հիւանդութիւն ունէր, նամակ գրեց Փրկչին՝ խնդրելով որ գայ եղեսիա իրան բժշկի, իր մօտ ապրի՝ խաղաղ և հանգիստ:

Աբգարի գրած նամակը Յիսուսին հետևեալն է.

«Արշամի որդի Աբգար՝ Յիսուս Փրկչին և Բարերարին, որ երևեցաւ Երուսաղէմ աշխարհում, ողջոյն:

«Լսած եմ այն հրաշալի բժշկութիւնների և հրաշքների մասին, որ լինում են Քո ձեռքով առանց դեղի և արմատների, որովհետև, ինչպէս պատմում են՝ Դու կոյրերին աչք ես տալիս, կաղերին՝ ոտք, բորոտներին՝ բժըշկում ես, դեերին հանում և մեռածներին կենդանաց-

« նում: Ես երբ լսեցի այդ ամեն հրաշագործութիւնները, « մտքումս հաստատ գրեցի՝ երկուսից մինը՝ Դու կամ Աստուած ես երկնքից իջած և կամ Աստուծոյ Որդի: Եւ « ես այդ պատճառով գրեցի այդ թուղթը՝ որ քեզ աղա- « չեմ, աշխատես գաս ինձ մօտ և ինձ բժշկես հիւանդու- « թիւնիցս: Լսած եմ նոյնպէս, որ Հրէաները տրտնջում « են Քո վրայ և կամենում են Քեզ չարչարել. ես ունիմ « մի փոքրիկ, բայց գեղեցիկ քաղաք, նա բաւական կը- « լինի մեզ երկուսիս»:

Այս նամակը Աբգարն ուղարկում է ղեսպանների ձեռքով Երուսաղէմ, նոյնպէս և մի պատկերահան, որ եթէ Փրկչը չգար, պատկերը հանէին և բերէին: Դեսպանները հասան այն օրը, երբ Յիսուս Քրիստոսը մեծ հանդէսով մտնում էր Երուսաղէմ. Նրանք չկարողանալով անձամբ մօտենալ և նամակը տալ Յիսուսին, առաքեալների միջոցով տուին Նրան: Յիսուս Քրիստոս տեսնելով Աբգարի մեծ հաւատը, պատուիրեց Թովմաս առաքեալին գրել հետևեալ պատասխանը.

« Երանի այն մարդուն, որ չտեսած կը հաւատայ « ինձ. գրուած է, թէ ով որ կը տեսնի ինձ, չի հաւատալ, « իսկ ով որ չի տեսնիլ, նա կը հաւատայ և կապրի: Իսկ « այն որ գրում ես իմ գալու մասին, չեմ կարող գալ, « որովհետև ինձ պէտք է այստեղ կատարել այն ամենը, « որի համար ուղարկուած եմ ես, և երբ կը կատարեմ,

« այն ժամանակ էր համբառնամ նրա մօտ, ով որ ինձ
« ուղարկել է. և երբ էր համբառնամ, կ'ուղարկեմ իմ
« աշակերտներին մինին, որ քո ցաւը բժշկէ և կեանք
« տայ քեզ և քոյայնոց»:

Յիսուս իր գրաւոր պատասխանի հետ ուղարկեց Աբ-
գարին նաև իր անձեռագործ պատկերը, որ Աբգարն սու-
նալով երկրպագութիւն տուաւ և պահելով իր մօտ, սպ-
սում էր Յիսուսի խոստման կատարելուն: Այդ պատկերը
կոչուեց դաստառակ Քրիստոսի:

Յիսուս Քրիստոսի համբառնալուց յետոյ թով-
մաս առաքեալը՝ Փրկչի 33 թուին, Յիսուսի պատուէրի
համաձայն, Թադէոսին, որ եօթանասուն աշակերտներից
մինն էր, ուղարկեց Նդեսիա՝ բժշկելու Աբգարին և քա-
րոզելու քրիստոնէութիւնը: Երբ Թադէոսը մտաւ Նդե-
սիա, Աբգարը լսելով նրա սքանչելագործութեան համ-
բաւը, կանչել տուաւ առաքեալին իր մօտ: Թադէոսը ձեռ-
քը դնելով նրա գլխին բժշկեց, մկրտեց նրան, նրա հետ
և շատերին՝ թագաւորական տանից, նախարարներից և
ժողովրդից. քանդեց կռատունները և նրանց տեղ հաս-
տատեց քրիստոնէական եկեղեցիներ:

Ս. Թադէոսը թագաւորի թագ կարող Ադգէին եպիս-
կոպոս ձեռնադրեց, կարգեց Նդեսացոց վրայ հովիւ և Աբ-
գարի հրովարտակով գնաց քարոզելու վերին Հայաստանի
կողմերը, ուր կուսակալ էր Աբգարի քեռորդի Սանատ-
րուկը որ մկրտուեց իր ընտանիքով: Ս. Թադէոսը այդ-
տեղ էլ եպիսկոպոս ձեռնադրեց Զաքարիա անունով մէ-
կին, կարգեց նրանց վրայ հովիւ և գնաց քարոզելու Ա-
ղուանից և Կապադովկիայի կողմերը:

Աբգար թագաւորը քրիստոնէութիւնն ընդունելուց յե-
տոյ թողլով գրելով՝ Հռովմայեցոց կայսեր, Ասորոց և Պարս-
կաստանի թագաւորներին, յորդորում է նրանց ընդունել
քրիստոնէութիւնը և ազատութիւն շնորհել քրիստոնէա-

ներին իրանց երկիրներում. պակաս զեռ 1922 պատկեր
Հատացած՝ վախճանվում է:

Աբգարի մահից յետոյ քրիստոնէութիւնը զար-
եց Հայաստանում. յաջորդները՝ նրա որդի Անանէն և քե-
ռորդի Սանատրուկը ուրանում են քրիստոնէութիւնը: Ան-
անէն նահատակել տուաւ Ադգէին, որովհետև չուզեց նրա
ամար թագ կարել. իսկ Սանատրուկը նահատակեց իր աղ-
ջիկ Սանդուխտ կոյսին, որ չուրացաւ քրիստոնէութիւնը,
և հրամայեց Աբգարի բոլոր ազգատոհմը ջնջել, որպէսզի
ինքն ազատ կերպով թագաւորէ ամբողջ Հայաստանի վը-
րայ: Այս լուրը Թադէոս առաքեալը լսելուն պէս Կապա-
դովկիայից վերադարձաւ դէպի Հայաստան. ճանապարհին
նրան պատահեցին Հռովմայեցի հինգ դեսպան, որոնք գնում
էին Սանատրուկի մօտ: Թադէոս առաքեալը նրանց քարո-
զեց, բոլորին մկրտեց և իրանց գլխաւորին, որի անունն
էր Ոսկի, ձեռնադրեց քահանայ: Ոսկու անունով նրա ըն-
կերները կոչուեցին Ոսկեանք: Երբ Սանատրուկը լսեց այս,
կանչեց Թադէոսին Շաւարշան քաղաք և այնտեղ սպանել
տուաւ, որի մարմինը ամփոփուած է Մակու քաղաքի մօտ
եղած Ս. Թադէոս առաքեալի վանքում:

Ս. Թադէոսի նահատակութիւնից յետոյ ս. Բարդու-
ղիմէոս առաքեալը, որ երկոտասան աշակերտներից էր, Մա-
րիամ ս. Կոյսի մահից յետոյ նրա պատկերը հետն առած
եկաւ Հայաստան, սկսեց քարոզել և հաւատացեալների թիւը
հետզհետէ աւելացնել: Տիգրիս գետի ափին մի եկեղեցի շի-
նեց ս. Կոյսի անունով, որ յետոյ կոչուեցաւ «Հոգեաց վանք»:
բազմեցրեց այնտեղ Տիրամօր պատկերը և շարունակեց
իր քարոզութիւնը: Սակայն սա ևս երկար ժամանակ չկա-
րողացաւ քարոզել Հայաստանում. Սանատրուկը սրան ևս
նահատակել տուաւ: Թէպէտ ս. Թադէոս և Բարթողիմէոս
առաքեալները չկարողացան ամբողջ հայ ազգը քրիստոնէայ
դարձնել, բայց նրանց քարոզութիւնը և թափած արիւնը

Հայաստանի հողի վրայ անօգուտ չանցան: Դրանք էին որ առաջին անգամ Հայաստանում քրիստոնէական եկեղեցու հիմը դրին, ուստի և մեր եկեղեցին դրանց անուանում է Հայոց եկեղեցու առաջին լուսաւորիչներ, որոնց յիշատակը տօնում է ամեն տարի:

7.

ԱՆԱԿԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱՂԸ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ ԽՈՐՎԻՐԱՊ ԳՅՈՒԻԼԸ:

Պարսից Արտաշիր Թագաւորը յաղթուելով Հայոց Խոսրով Թագաւորից, աշխատում էր գտնել մի հնար, որով կարողանար Խոսրովից իր վրէժն առնել և ահա առաջարկում է իր պալատականներին՝ «Ով որ կարողանայ սպանել Խոսրովին, խոստանում եմ նրան դարձնել իմ երկրորդը»: Անակ Պահլաւունի նախարարը խոստացաւ կատարել Արտաշրի ցանկութիւնը. նա վերցրեց իր ընտանիքը և գնաց Խոսրովի մօտ իբրև փախստական Արտաշրից: Խոսրովը չիմանալով նրա գալու բուն նպատակը, սիրով ընդունեց և երբ մի օր գնում էր որսի, Անակին ևս իր հետ տարաւ որպէս մտերիմ բարեկամի. բայց Անակն այդ օրը խորամանկութեամբ առանձնացնելով Խոսրովին, յարձակուեց նրա վրայ և սպանեց: Անակը փախչելիս՝ Երասխ գետի կամրջի վրայ հայոց զօրքից ազատուելու համար ընկաւ գետը և խեղդուեց: Խոսրովը դեռ ևս չմեռած՝ հրամայեց Անակին իր ընտանիքով կոտորել: Այդ կոտորածից միայն ազատուեցին նրա երկու որդին. մեծին՝ որի անունն էր Սուրէն, փախցրին Պարսկաստան, իսկ փոքրը՝ որ հագիւ երկու տարեկան էր, իր ծծմայր Սօֆիան փախցրեց Կեսարիա, որ քրիստոնէութեան նշանաւոր կենտրոն էր համարւում, ուր մըկրտել տուաւ և անուանեց Գրիգոր: Գրիգորը զարգացաւ

քրիստոնէական հաւատքի մէջ և ամուսնացաւ Դաւիթ անուանով մի հաւատացեալի Մարիամ աղջկայ հետ:

Խոսրովի մահից յետոյ Արտաշիրը զօրքով մտաւ Հայաստան, երկիրը քարուքանդ արաւ և հրամայեց բոլորովին ջնջել Խոսրովի ցեղը. սակայն այդ կոտորածից ազատուեցին Խոսրովի երկու զաւակները՝ Տրդատ և Խոսրովի դուստ. վերջինիս փախցրին Անի, իսկ Տրդատին Կեսարիա և այնտեղից Հռովմ, ուր Տրդատը մեծանում էր կայսեր պալատում Լիկիանոս իշխանի ձեռքի տակ:

Գրիգորը երբ իմացաւ Խոսրովի և նրա ընտանիքի անիրաւ սպանութեան մասին, որ կատարուել էր իր հօր ձեռքով 280 թ., գնաց Հռովմ և սկսեց Տրդատին ծառայութիւն անել, որպէսզի դրանով կարողանայ իր հօր յանցանքը քաւել. նրա կին Մարիամը իր փոքր որդի Արիստակէսի հետ մտաւ կուսանոց, իսկ Վրթանէսը մնաց Կեսարիայում:

ՍՒՆ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁ

Տրդատը իր արտասովոր քաջութեամբ կարողացաւ գրաւել Դիոկղետիանոս կայսեր սիրտը, 286 թ. ստանալով Հայաստանի թագաւորութիւնը, հռովմէական զօրքով եկաւ Հայաստան՝ իր հօր գահը ժառանգելու։ Երբ հասաւ Եկեղեց գաւառի Երիզա գիւղը, ուր գտնուում էր Հայոց Անահիտի կուռքը, շնորհակալութեան զոհեր է անում, պսակներով զարդարում է կուռքը և Գրիգորին ևս հրամայում նոյնը անել։ Գրիգորը, որ մինչև այդ ժամանակ իր քրիստոնէութիւնը ծածուկ էր պաշտում, բացարձակ մերժում է Տրդատի առաջարկութիւնը, ասելով՝ թէ ինքը քրիստոնեայ է, չի կարող կուռքին երկրպագութիւն տալ։ Տրդատը սաստիկ բարկանում է և խիստ յանդիմանութիւններով աշխատում է համոզել բայց երբ Գրիգորը հաստատ է մնում իր խօսքին, հրամայում է տանջել նրան. իսկ երբ յետոյ էլ իմանում է, որ նա իր հօր սպանողի՝ Անակի որդին է, հրամայում է կապել ձեռք ու ոտքը և տանել գցել Արտաշատի խորվիրապը, ուր գցում էին միայն մահապարտներին։ Սուրբ Գրիգորը մնաց խորվիրապի մէջ 15 տարի։ Ինչպէս աւանդութիւնն ասում է՝ մի կին ամեն օր մի հաց և ջուր էր տալիս, և նա ապրում էր այնպէս։

8.

Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼԸ, ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԽՈՐՎԻՐԱՊԻՅ ԴՈՒՐՍ ԵԼՆԵԼԸ

Այն ժամանակներում, երբ ս. Գրիգորը Արտաշատի մահապարտների խորվիրապի մէջ էր, Հռովմայեցոց Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքից ազատուելու համար Հռովմից եկան Հայաստան 37 կոյս։ Դրանք ընդամենը 75 հոգի էին, որոնց թւում կային նաև քահանաներ, ապրում էին Հռովմի մօտ գտնուած Գայիանէ մայրապետի կուսանոցում

Նրա խնամատարութեան տակ։ Այստեղ էր նաև Հռիփսիմէ ս. կոյսը, որ հռչակուած էր իր բարեպաշտ կեանքով, զարդարուած Աստուածային իմաստութեամբ և հրաշալի գեղեցկութիւնով։ Ս. Գայիանէ կոյսը զգալով, որ վտանգը մօտ է, վերցրեց Հռիփսիմէին իր բոլոր ընկերուհիներով և փախաւ Հայաստան Վասպուրականի Վարագ սարը, ուր ս. Հռիփսիմէն թաղեց գետնի մէջ այն խաչը, որ կրում էր իր վզին։ Այստեղից 37 հոգով գնացին Վաղարշապատ, իջևանեցին քաղաքի ծայրում գտնուած այգիների մէջ մի հնձանում։ Այդտեղ նրանք ապրում էին իրանց ձեռքի աշխատանքով։ Դիոկղետիանոսը յանձնարարական թղթեր գրեց զանազան երկրների թագաւորներին, մի թուղթ ևս գրեց մեր Տրդատ թագաւորին, առաջարկելով հալածել քրիստոնեաներին։

Տրդատը երբ Դիոկղետիանոսից ստացաւ յիշեալ թուղթը, մարդիկ ուղարկեց՝ որոնելու քրիստոնեաներին, և նրանք գտան Վաղարշապատի հին հնձաններից մէկի մէջ. յայտնեցին թագաւորին, պատմելով նաև ս. Հռիփսիմէի աննման գեղեցկութեան մասին։ Տրդատը հրամայեց որ արքունիք բերեն նրան։ Ուղարկած մարդիկ գնացին և ձեռնուհայն վերադարձան, որովհետև ս. Հռիփսիմէն չցանկացաւ գնալ։ Այն ժամանակ թագաւորը բռնի կերպով տաւալ և տեսնելով ս. Հռիփսիմէի հրաշալի գեղեցկութիւնը, կամեցաւ ամուսնանալ նրա հետ. բայց ս. կոյսը այս անգամ ևս չհնազանդելով նրա կամքին, ազատուեց նրա ձեռքից և փախաւ գնաց իր ընկերուհիների մօտ։ Թագաւորը յոյսը դրեց Գայիանէի վրայ և առաջարկեց, որ նա համոզէ Հռիփսիմէին. սակայն Գայիանէն հակառակ թագաւորի ցանկութեան համոզեց ս. կոյսին՝ հաստատ մնալ իր խոստման և անարատ պահել իր կուսութիւնը։

Երբ Տրդատը տեսաւ, որ իր ջանքերն իդուր անցան, յուսահատուեց և հրամայեց դառն տանջանքներով նահա-

տակել բոլոր կոյսերին: Թագաւորի հրամանը կատարուեց. դահիճները եկան եւ բոլորին կոտորեցին Փրկչի 301 թ.: Նահատակուած ա. կոյսերի մարմինները մնացին անթաղ ինն օր: Տրդատը իր այս խստասրտութեան համար ստանում է իր պատիժը. նա խղճի խայթից ու մտատանջութիւնից կորցնում է մարդկային բնաւորութիւնը, և երեւակայելով թէ ինքը խոզ է դարձել, խելագարուածի պէս ճահիճների և տղմերի մէջ է թափառում: Տրդատի քոյր Խոսրովիդուխտը երագումը տեսնում է Աստուծոյ հրեշտակին, որ յայտնում է թէ Տրդատին կարող է բժշկել միմիայն Գրիգորը, որ գտնւում է Արտաշատի խորվիրապի մէջ: Երազը սկզբում շատ անհաւատալի թուաց. որովհետեւ ոչ ոք չէր կարծում, թէ Գրիգորը կարող էր 15 տարի կենդանի մնալ խորվիրապում: Բայց երբ մի քանի անգամ կրկնուեց երազը, Օտայ նախարարին ուղարկեցին Արտաշատ, և նա տեսնելով որ ա. Գրիգորը կենդանի է, հանում է նրան խորվիրապից, և բերում է Վաղարշապատ: Այդտեղ քաղաքից բաւական հեռու դիմաւորում է նրան խելագարուած Տրդատը իր նախարարներով և ժողովրդով: Դրանք ամենքն էլ ա. Գրիգորին հաւատալով՝ ջերմեռանդութեամբ երկրպագութիւն տուին: Ա. Գրիգոր ազօթքով բժշկեց հիւանդ թագաւորին և ուրիշներին և ապա սկսեց քարոզել: Դրանից յետոյ հարցուփորձ անելով ա. կոյսերի նահատակութեան մասին՝ ամենից առաջ ժողովեց նրանց մարմինները և իրանց պատառոտուն զգեստների մէջ փաթաթելով, ամփոփեց նրանց հէնց իրանց նահատակուած տեղում: Ա. Գրիգորը 66 օր շարունակ քարոզում էր, որից յետոյ կատարելապէս բժշկեց Տրդատին և բոլոր հիւանդներին: Այնուհետեւ Տրդատը իր կին Աշխէն թագուհու և քոյր Խոսրովիդուխտի հետ շինեց նահատակուած կոյսերի գերեզմանների վրայ ա. Հռիփսիմէի, ա. Գայիանէի և այժմեան Շողակաթ կոչուող երեք վանքերը, որոնք այժմ էլ կանգուն են ա. Էջմիածնի մօտ:

ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ ՏԵՍԻԼԻԳԸ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Ա. Գրիգորը ոգևորուած քրիստոնէական հաւատով՝ երբ քարոզում էր ժողովրդին Վաղարշապատի արքունիքի մօտ, տեսիլք է տեսնում: Տեսնում է որ մի լուսեղէն մարդ իջնում է երկնքից և Վաղարշապատ քաղաքի մէջտեղը խւփում է ոսկէ մուրճով. գետինը դրդում է և խորքերից լըսւում են ձայներ. ապա տեսնում է թագաւորական պալատի վրայ լուսեղէն գմբէթ, իսկ գմբէթի ծայրին փայլում է խաչը: Երբ ա. Գրիգորը մտածում էր տեսիլքի մասին, երևում է Աստուծոյ հրեշտակը և բացատրում նրա նշանակութիւնը՝ թէ իջնող լուսեղէն մարդը՝ է մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը. Աստուծոյ միածին Որդին, իսկ պալատի վրայ յայտնուած լուսեղէն գմբէթը և խաչը նշանակում է, թէ Աստուած դրանով ցոյց է տալիս, որ այնտեղ պէտք է շինեն եկեղեցի: Ա. Գրիգորն շտապեց յայտնել այս բոլորը Տրդատին. իսկ այնտեղը, ուր իջել էր Միածին Որդին, որմով պատեց՝ եկեղեցի շինելու համար:

Ա. Գրիգորը Տրդատին և նրա հետ հայ ժողովրդի մեծագոյն մասին քրիստոնէական հաւատի մէջ հաստատելուց յետոյ, շրջեց Հայաստանի ամենայն կողմերը, կործանեց հեթանոսական կռատունները՝ նրանց տեղ հաստատելով քրիստոնէական եկեղեցի:

Տրդատը նախարարներից և բոլոր ժողովրդի ներկայացուցիչներից ժողով կազմեց և միաձայն հաւանութեամբ ընտրեցին ա. Գրիգորին Հայոց հովուապետ: Տրդատը ա. Գրիգորին 302 թ. մեծ հանդէսով ուղարկեց Կեսարիա քա-

ղաք, ուր նա ձեռնադրուեց ս. Դևոնդիոս հայրապետից Հայոց առաջին քահանայապետ ս. Թադէոս առաքեալի յաջորդ:

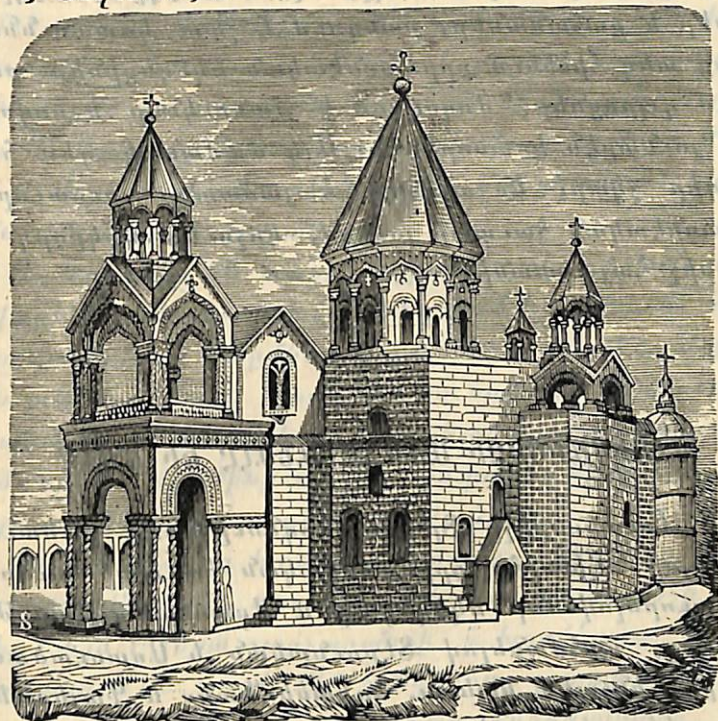
Ս. Գրիգորը երբ մեծ պատուով վերադառնում էր Կեսարիայից, Դևոնդիոս պատրիարքից ստացաւ ս. Յովհաննու Կարապետի և Աթանագիւնեայ եպիսկոպոսի մասունքները: Ս. Գրիգորը բերաւ իր հետ նաև Անտոն և Կրոնիդէս կրօնաւորներին՝ Հայաստանում կրօնաւորական կարգը տարածելու: Երբ հասաւ Տարոն գաւառի Իննակնեան կոչուած տեղը, կուռքերի շատ արձաններ կործանեց և ներանց տեղը կանգնեցրեց Քրիստոսի սուրբ Սաչը: Նա այնտեղ մի վանք ևս շինեց ս. Կարապետի անունով. դրաւ այնտեղ ս. Յովհաննու Կարապետի մասունքը, թողեց հետը բերած կրօնաւորներին և նորակառոյց վանքի համար նըշանակեց վանահայր Զենոբ եպիսկոպոս Գլակին, որի անունով վանքը կոչուեց Գլակայ վանք: Ապա այնտեղից ս. Գրիգորն ուղևորուեց դէպի Արարատեան երկիրը. ճանապարհին բազմաթիւ կռատուններ կործանեց և քարոզելով հեթանոսներից շատերին քրիստոնեայ դարձրեց:

10.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԸ ՄԿՐՏՈՒՄ Է ՏՐԴԱՏԻՆ ԵՒ ՆՐԱ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ.— Ս. ԷԶՄԻԱՅՆԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սուրբ Գրիգորը իր ուղեկիցներով երբ հասաւ Բագրեւանդ գաւառի Բագուան քաղաքը, Տրդատը իր գերդաստանի և բոլոր պալատականների հետ նրան մեծ պատուով ընդունեց: Այդտեղ ևս մի ամսուան ընթացքում ուսուցանելով քրիստոնէութիւնը, ս. Գրիգորը պատուիրում է, որ մկրտութիւնն ընդունելուց առաջ բոլորն էլ հինգ օր ծոմ ու պաս պահեն:

Այս շաբաթական պասը մեր եկեղեցին անուանել է «Առաջաւորաց» պահք և որովհետև շաբաթ օրը կատարւում է ս. Սարգիս զօրավարի տօնը, ահա այդ է պատճառը որ ժողովուրդը սխալմամբ անուանում է «ս. Սարգսի պաս»: Հինգօրեայ պահեցողութիւնից յետոյ ս. Գրիգորը Եփրատ գետի մէջ մկրտում է Տրդատին, նրա ընտանիքի անդամներին և բոլոր ժողովրդին՝ ընդամենը 400,000 հոգի. մկրտութեան ժամանակ Տրդատին անուանում է Յովհաննէս:

Ապա գալով Վաղարշապատ քաղաք, ս. Գրիգորը 303 թ. Էջմիածնի հոյակապ շինութեան հիմքն է դնում այնտեղ, ուր յայտնի տեսիլքն էր տեսել և՛ նախքան ձեռնադրուելու գնալը, պարսպով պատել:

Մեր բոլոր վանքերի մէջ ամենից նշանաւորը թէ իւր անցեալով և թէ ներկայով հանդիսանում է ս. Էջ-

միաժինը, որովհետև այնտեղ է գտնւում Հայոց Հայրապետի Աթոռը, այնտեղ են օծւում մեր կաթողիկոսները և եպիսկոպոսները, այնտեղ է օրհնւում ս. Միւռնը և նա է իսկապէս հայ քրիստոնեաների կրօնական միութեան և լուսաւորութեան կենդրոնը:

Ս. Գրիգորը էջմիածնի շինութիւնից յետոյ Տրդատի հետ միասին շրջում է Հայաստանի բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը, քարոզում, մկրտում է հաւատացեալներին և նրանց վրայ նշանակում հովիւներ, ձեռնադրում եպիսկոպոսներ և քահանաներ, քանդում է շատ կռատուններ և դրանց տեղ հիմնում քրիստոնէական եկեղեցիներ. բաց է անում դպրոցներ, ժողովում է մանուկներ և սովորեցնում յունարէն և ասորերէն: Այդ ժամանակ դեռ հայերէն գիր չկար: Եւ այսպէս Հայաստանը լուսաւորելով քրիստոնէական հաւատի լուսով, կոչուեց երկրորդ լուսաւորիչ Հայաստանի:

11.

ԼՈՒՍԱԼՈՐԻԶ ԵՒ ՄԱՀԸ

Ս. Լուսաւորիչը՝ Տրդատի օգնութեամբ լուսաւորելով Հայոց աշխարհը քրիստոնէական հաւատի լուսով և կարգաւորելով մեր եկեղեցական Աստուածապաշտութեան կարգերը, սահմանելով Տէրունական և Աստուածածնայ տօները, ինչպէս նաև ս. Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց յիշատակի օրերը, — իր ծերութեան օրերում երբեմն երբեմն առանձնանում էր անապատները և այնտեղ միայնակեցութեան մէջ աւելի կազդուրելով իրան աղօթքով, դարձեալ այցելում էր իր հօտին հաստատուել քրիստոնէական հաւատի մէջ: Մի անգամ գնաց Դարանաղեաց գաւառի Սեպուհ լեռը, ուր մի քարայրի մէջ ձգնում էր

ս. Հռիփսիմէի ընկերուհիներէից Մանիա անունով մի կոյս: Սուրբ կոյսը զգալով իր վախճանը, խնդրեց ֆալ այնտեղ: Երեք օրից յետոյ երբ կոյսը վախճանուեց, ս. Գրիգորը թաղեց նրան և ինքն սկսեց ձգնուել նրա քարայրի մէջ: Հաւատացեալ ժողովուրդը, նրանց հետ և իշխաններից ոմանք լսելով, որ ս. Լուսաւորիչը երկու օրի ունի, կամեցան նրանցից մէկին ընտրել իր հօր փոխանորդ: Դեսպաններ ուղարկեցին Կեսարիա, որոնք գնացին տեսան, որ մեծ որդին՝ Վրթանէսը ամուսնացած է, իսկ փոքրը՝ Արիստակէսը կրօնաւոր է, որին և բերին Վաղարշապատ և խնդրեցին Լուսաւորիչին, որ նրան ձեռնադրէ եպիսկոպոս: Ս. Գրիգորը կատարելով ժողովրդի ցանկութիւնը, 318 թ. Արիստակէսին ձեռնադրեց եպիսկոպոս և կարգեց իրան օգնական և փոխանորդ:

Ս. Գրիգորը 30 տարի հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ վախճանուեց իր ձգնարանում. հովիւները գտան նրա մարմինը և թաղեցին այնտեղ: Ապա յիսուն տարուց յետոյ Գառնիկ անունով մի ձգնաւոր Աստուածային յայտնութիւնով գտնելով ս. Լուսաւորիչի գերեզմանը, ս. մարմինը տարաւ ամփոփեց Թորդանում, ուր թաղուած էին նրա որդիքն ու թոռները:

Ծանօթ. Հայոց երախտապարտ ս. եկեղեցին սահմանել է տարին երեք անգամ տօնել ս. Լուսաւորիչի յիշատակը, այն է՝ նրա չարչարանքի և խորվիրապ մտնելու յիշատակը Մեծ պասի մէջ հինգերորդ շաբաթ օրը. խորվիրապից դուրս գալու յիշատակը Հոգեգալստից երկու շաբաթ յետոյ՝ Հռիփսիմեանց տօների շաբաթ օրը. իսկ մարմինը գտնելու յիշատակը երկրորդ տօնից երկու շաբաթ յետոյ՝ յունիս ամսում:

12.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻ ԳԻՒՏԸ, ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎԵՐԱԴԱՐԴԱՆՔԸ:

Յիսուս Քրիստոսի խաչելութիւնից յետոյ, Նրա խաչը երկու աւազակներ խաչերի հետ մնացին ընկած Գողգոթա սարի վրայ. հաւատացեալները գնում էին և Յիսուսի խաչին երկրպագութիւն տալիս: Հրէաները և հեթանոսները նախանձելով այդ բանին, Գողգոթա սարի վրայ մի հոր փորեցին, խաչերը գցեցին մէջը և անհետացրին: Վերջին ժամանակները հեթանոս հռովմայեցիք մի կռատուն շինեցին Յիսուսի գերեզմանի վրայ և այդպիսով քրիստոնեաներին զրկեցին Յիսուսի խաչին և Նրա գերեզմանին երկրպագելու միջոցառութիւնից:

Բայց երբ կոստանդիանոս կայսրը քրիստոնէութիւն ընդունեց, նրա բարեպաշտ մայր Հեղինէ թագուհին գնաց Երուսաղէմ, ուր տեսնելով սուրբ վայրերը տակնուվրայ եղած, որոշեց ամենից առաջ գտնել Յիսուսի ս. խաչը: Այս մասին շատերին հարցուփորձ անելուց յետոյ երբ մի հրէայ ծերունուց տեղեկացաւ, թէ Յիսուսի խաչը թաղուած է Գողգոթայի վրայ, քանզի տուաւ ցոյց տուած տեղը, ուր գտնուեցին Յիսուսի և երկու աւազակների խաչերը: Ստուգելու համար, թէ ո՞րն է նրանցից Յիսուսի իսկական խաչը, մօտեցրին նրանց մի մերձիմահ հիւանդ. խաչերից մէկը հիւանդին կենդանութիւն շնորհեց: Ահա այդ կերպով ստուգուեց, որ այդ է Յիսուսի խաչը: Հեղինէ թագուհին խաչի համար շինել տուաւ մի արծաթեայ պահարան թանկագին ակներով զարդարած և Գողգոթա սարի վրայ կառուցանելով մի եկեղեցի՝ սուրբ Յարութեան անունով, դրաւ այնտեղ: Նոյնպէս շինել տուաւ ուրիշ երկու եկեղեցի ևս՝ մինը Բեթղեհէմ՝ Յիսուսի ծննդեան տեղը, միւսը Զիթենեաց սարի վրայ՝ Յիսուսի համ-

բարձման յիշատակին և ապա վերադարձաւ իր որդու մօտ:

Այսպէս Քրիստոսի խաչը գտնուում էր Երուսաղէմ սուրբ Յարութեան տաճարում, որը կառուցած էր Գողգոթա լեռան վերայ: Պարսից Խոսրով թագաւորը 614 թ. յարձակուեց Երուսաղէմի վերայ, կողոպտեց քաղաքը և շատ գերիներ ինքն տարաւ Պարսկաստան և Քրիստոսի խաչը: Ապա ժամանակ անցնելուց յետոյ Յունաց Հերակլ կայսրը ոյժ ստանալով՝ յարձակուեց Պարսից վերայ և վրէժխնդրութեան հոգով լցուած, այն անարգանքի փոխարէն, որ պարսիկները հասցրել էին քրիստոնէական եկեղեցուն, նորանոր յաղթութիւններով յետ վերցրեց այն երկիրները, որ նրանք գրաւել էին: Եւ երբ յաղթութիւնից յետոյ հաշտութեան պայմաններն էին կապում, այդ ժամանակ պարսիկները խոստացան վերադարձնել և Քրիստոսի խաչը: Հերակլ կայսրը 628 թ. մեծ յաղթանակով մտաւ Պօլիս և յաջորդ տարին 629 թ. մեծ հանդիսով սեպտեմբեր ամսում ս. խաչը անձամբ տարաւ Երուսաղէմ և բարձրացնելով իւր ուսերի վերայ, հաստատեց Գողգոթա լեռան վերայ իւր առաջուան տեղը: Սոյն անցքի յիշատակին Երուսաղէմի պատրիարքը խուռն բազմութեան ներկայութեամբ խաչը բարձրացրեց ի տես ժողովրդեան և տօն կատարեց, որը անուանեց «խաչվերացի տօն» և մինչև ցայսօր կատարում է և Հայոց եկեղեցին սեպտեմբեր ամսի 14-ին մօտիկ պատահող կիրակի օրը:

13

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐ՝ ԱՐԻՍՏԱՆԷՍ, ՎՐԹԱՆԷՍ, ՅՈՒՍԻԿ ԵՒ ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐ:

Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին յաջորդեց 332 թ. իր փոքր որդի Արիստակէսը, որ նրա նման ամենայն սրբու-

Թեամբ կատարում էր Ազգի և Եկեղեցու պայծառութեան գործերը, շինում էր վանքեր և եկեղեցիներ: Ս. Արիստակէսը միշտ անուղղայ և վատաբարոյ նախարարներին յանդիմանելով աշխատում էր ուղղել նրանց անկարգ կեանքը: Այսպիսի մի հանգամանքի պատճառով Չորրորդ Հայոց Արքեպոստոս իշխանը 339 թ. սպանեց նրան: Աշակերտները նրա մարմինը տարան և թաղեցին Ծովագ գաւառի Թիւն աւանում: Ս. Արիստակէսը իր հօրից յետոյ եօթը տարի կառավարեց հայրապետական գահը:

Ս. Արիստակէսին յաջորդեց իր մեծ եղբայր ս. Վրթանէսը 339 թ.: Սա ևս իր հօր և եղբոր շաւղով գնալով, մեծ եռանդով հոգս էր տանում եկեղեցու պայծառութեան համար: Ս. Վրթանէսը եկեղեցում բարեկարգութեան հրահանգ խնդրեց Երուսաղէմի Մակարիոս պատրիարքից և ստացաւ ութ յօդուածով մի կանոնաթուղթ. իսկ Յակոբ Մծբնայ հայրապետից, որ Լուսաւորչի հօրաքրոջ որդին էր՝ հաւատոյ վերաբերեալ մի գրուածք, որ կոչւում է «Ձգօն», և այդ բոլորի վրայ ինքն ևս աւելացնելով մի քանի յաւելուածներ ու յարմարացնելով մեր եկեղեցու պաշտամանց ոգուն, ուղարկեց իր ստորագրեալ բոլոր եպիսկոպոսներին որ գործադրեն:

Այս ժամանակներում Տրդատ Թագաւորը զոգուելով նախարարների մոլի կեանքից, առանձնացաւ Սեպուհ սարը և սկսեց այնտեղ ճգնուել, ուր ս. Լուսաւորիչն էր ճգնուում: Երբ Տրդատը նախարարների թախանձանքը չընդունեց և չըվերադարձաւ իր գահը կառավարելու, 341 թ. մահաթոյնով սպանեցին ու մարմինը թաղեցին Թորդանում 85 տարեկան հասակում, 56 տարի թագաւորելուց յետոյ:

Ս. Վրթանէս, որ ամուսնացած էր և ունէր երկու որդի, Տրդատի հաւանութեամբ և Աղուանից ժողովրդի խնդրանք իր մեծ որդի Գրիգորիսին ձեռնադրեց արքեպիս-

կոպոս և ուղարկեց Աղուանք, որից սկիզբն առաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը: Գրիգորիսը Աղուանից երկրումը իր առաքինի կեանքով բարի օրինակ հանդիսանալով իր հօտին, անդադար քարոզում ու յանդիմանում էր վատաբարոյ իշխաններին իրենց վատ կեանքի համար: Վերջիններս չ'կարողանալով տանել նրա արդար յանդիմանութիւնները՝ նահատակեցին, որի մարմինը իր սարկաւազները տարան թաղեցին Սիւնեաց գաւառի Ամարաս աւանի մէջ, որ դարձաւ Աղուանից կաթողիկոսութեան Աթոռ:

Ս. Վրթանէս հայրապետը 15 տարի վարելով հայրապետական գահը, 355 թ. փոխուեց աշխարհիցս և թաղուեց Թորդան գիւղում:

Ս. Վրդանէսին յաջորդեց իր փոքր որդի Յուսիկը: Սա ամուսնացած լինելով Տիրան Թագաւորի աղջկայ հետ, ունէր երկու որդի՝ Պապ և Աթանագինէ: Սա իր ամուսնու համաձայնութեամբ հրաժարուելով աշխարհային կեանքից, աղօթքով ու բարեգործութիւններով էր անցկացնում իր օրերը: 356 թ. երբ ընտրուեց կաթողիկոս և զբաղուած էր՝ իր նախորդների օրինակին հետեւելով, եկեղեցու զանազան բարեկարգութիւններով, Յունաց ուրացող Յուլիանոս կայսրը իր պատկերը տալով Հայոց Տիրան Թագաւորին, ցանկացաւ որ դրուի եկեղեցում: Երբ Տիրանը կամենում էր կատարել կայսեր այդ ցանկութիւնը, ս. Յուսիկը դիմադրեց. խլեց թագաւորի ձեռքից պատկերը, գցեց գետին և ոտով փշրեց: Տիրանը իսկոյն հրամայեց այնքան ծեծել, մինչև որ երանելի հայրապետը աւանդեց հոգին՝ վեց տարի հայրապետական գահը կառավարելուց յետոյ. նա թաղուեց Թորդանում իր հօր գերեզմանի մօտ:

Ս. Յուսիկին յաջորդեց ս. Դանիէլ ծերունին 362 թ. որովհետև Յուսիկի որդիքը հայրապետական աստիճանին արժանաւոր անձինք չէին: Դանիէլը ազգաւ ասորի էր

և աշակերտս. Գրիգոր Լուսաւորչի և նրանից էր ընդունել քահանայական կոչումն: Սա շատ կարճ ժամանակ էր զաւ կաթողիկոս, որովհետեւ երբ առաջին անգամ իր ընտրուելուց յետոյ ներկայացաւ Տիրան թագաւորին և յանդիմանեց նրան Յուլիանոսի պատկերը եկեղեցում դնելու և Յուսիկին սպանելու համար, թագաւորը սրան ևս խեղդամահ արաւ:

Սրա մահից յետոյ կաթողիկոսութեան խնդիրը նորից հրապարակ ելաւ և ամենքի ցանկութիւնն էր ընտրել լուսաւորչի ժառանգներից, բայց որովհետեւ միակ ժառանգ համարուեմ էր փոքրիկ Ներսէսը, Աթանազիէի որդին, որ դեռ ուսանում էր Կեսարիայում, ընտրուեց Փառնեքսէնը, Տարօն գաւառի Աշտիշատ գիւղից, մի սըրբակրօն անձնաւորութիւն, որը երեք տարի վարելով հայրապետական գահը, վախճանուեց:

14.

Մ Ե Մ Ն Ն Ե Ր Ս Է Ս

Ներսէս առաջինը իր ուսումն ստացել էր Կոստանդնուպօլսում և Կեսարիայում և Հայոց արքունիքում ծառայում էր իբրեւ սենեկապետ և թագաւորի զրազիր: Փառնեքսէնի մահից յետոյ Հայոց Արշակ թագաւորի, նախարարների և բոլոր ժողովրդի միաձայն համաձայնութեամբ Ներսէսն ընտրուեմ է կաթողիկոս՝ իբրեւ Լուսաւորչի թռան թողը և արժանաւոր ժառանգ: Ընտրութիւնից յետոյ 364 թ. մեծ հանդէսով գնաց Կեսարիա, ուր և օծուեց կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

Ներսէսը Հայրապետական գահը ժառանգելուց յետոյ ամենից առաջ իր հայրական ուղադրութիւնը դարձրեց

ժողովրդի ներքին կեանքի և նրա բարեկեցութեան վրայ. նա մի քանի անգամ եկեղեցական ժողով գումարեց Տարօն գաւառի Աշտիշատում և հետեւեալ կարեւոր որոշումներն արաւ: Ամեն գաւառի և նշանաւոր քաղաքների մէջ շինել տուաւ աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, ճանապարհների վրայ իջևաններ և այլ սոյնանման աստուածահաճոյ հաստատութիւններ, որոնց թւում կային շատ դպրոցներ, եկեղեցիներ և վանքեր և այս բոլոր հաստատութիւնները ապահովացրեց անշարժ կալուածներով, որ իբրեւ նսւէր ստանում էր ժողովրդից: Ներսէսին այս բոլոր գործերին օգնական և գործակից էր նրա հաւատարիմ սարկաւազը, որի անունն էր Պաղ, որ յետոյ դարձաւ եպիսկոպոս և տեղապահ:

Ներսէսը բնաւորութեամբ լինելով շատ քաղցր, տիրում էր ամենքին միատեսակ. այսօր նա ճաշում էր թագաւորի պալատում, վաղը գտնւում էր աղքատի խորճիթում, իսկ մի ուրիշ անգամ երևում էր հիւանդի անկողնի մօտ՝ մխիթարելու նրան: Սրա համար և ստացել էր «Հասարակաց հայր» անունը: Աշխատեց ժողովրդի միջից արմատախիլ անել միջանի անկարգ հեթանոսական սովորութիւններ, այն է՝ մերձաւոր ազգականների միմեանց հետ պսակուելը, որ յաճախ պատահում էր նախարարների և ազնուականների մէջ, և մեռելների վրայ այլանդակ ձևերով և անյոյս սուգ անելն ու շոտյ կերպով սևեր հանգնելը, որ ոչ մի միտք չուներ:

Ներսէսը իր խաղաղասէր բնաւորութիւնով շատ անգամ թագաւորին նախարարների հետ հաշտեցնում էր, երբ որ նրանց մէջ մի որեւէ վէճ էր պատահում: Նա մինչև անգամ իր իմաստուն և համոզիչ խօսքերով ազդում էր օտար թագաւորների և զօրավարների վրայ. օրինակ՝ երբ Յունաց Վաղենտինոս կայսեր հրամանով թէոդոս զօրավարը գալիս էր մեծ զօրքով՝ աւերելու Հայաստանը,

Ներսէսը գնաց նրա առաջ, հաշտեցրեց Հայոց թագաւորի հետ և ազատեց Հայաստանը այդ վտանգաւոր պատերազմից։ Սակայն Վաղենտինիանոսի յաջորդ Վաղէսի ժամանակ գնալով Կ. Պօլիս՝ դարձեալ կամեցաւ նոյն միջնորդի դերը կատարել։ Բայց Վաղէսն առաջարկեց նրան ընդունել Արիոսեան աղանդը և երբ Ներսէսը չընդունեց, աքսորեցին նրան մի անմարդաբնակ կղզի։ Ութ ամիս մնալով այնտեղ և իր անձը ենթարկելով ամեն տեսակ նեղութիւնների, ազատուեց միայն Վաղէսի յաջորդ Մեծն Թէոդոսի ժամանակ և գալով Կոստանդնուպօլիս՝ մասնակցեց երկրորդ տիեզերական ժողովին, ապա այնտեղից պատուով վերադարձաւ Հայաստան։ Այս ժամանակ Արշակ թագաւորը անձնատուր լինելով Պարսից Շահապուհ թագաւորին՝ մեռնում է Անյուշ բերդում։ Ներսէսը Թէոդոսի օգնութեամբ Արշակի որդի Պապին թագաւորեցնում է Հայոց վրայ։

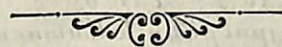
Ներսէսի այս մեծամեծ և օգտաւէտ գործերը տեսնելով հայ ժողովուրդը, թագաւորի և նախարարների համաձայնութեամբ ժողով արաւ և վճռեց, որ այսուհետեւ մեր կաթողիկոսները անուանուեն «Պատրիարք կաթողիկոս» և նրանք ըստ հին սովորութեան այլևս չօծուեն Կեսարիայում, այլ ս. Էջմիածնում հայ եպիսկոպոսների ձեռքով։

Ներսէսը, որ շատ բարոյական և խստակրօն մարդ էր, նկատելով Պապ թագաւորի վատ և շռայլ կեանքը և նախարարների հետ անհաշտ լինելը, շարունակ խրատում էր թագաւորին, որ հեռանայ իր շռայլ կեանքից և սիրով վարուի նախարարների հետ, բայց նա փոխանակ ուղղելու իր մոլի կեանքը, թունաւորում է նրան, որպէսզի ազատուի Հայրապետի իրաւացի և ողջամիտ յանդիմանութիւններից։ Այսպիսի վախճան ունեցաւ այն մեծագործ մարդը, որ երկար տարիներ վարելով Հայրապետական գահը, իբրեւ վառ ճրագ լուսաւորում էր Հայաստանը, և

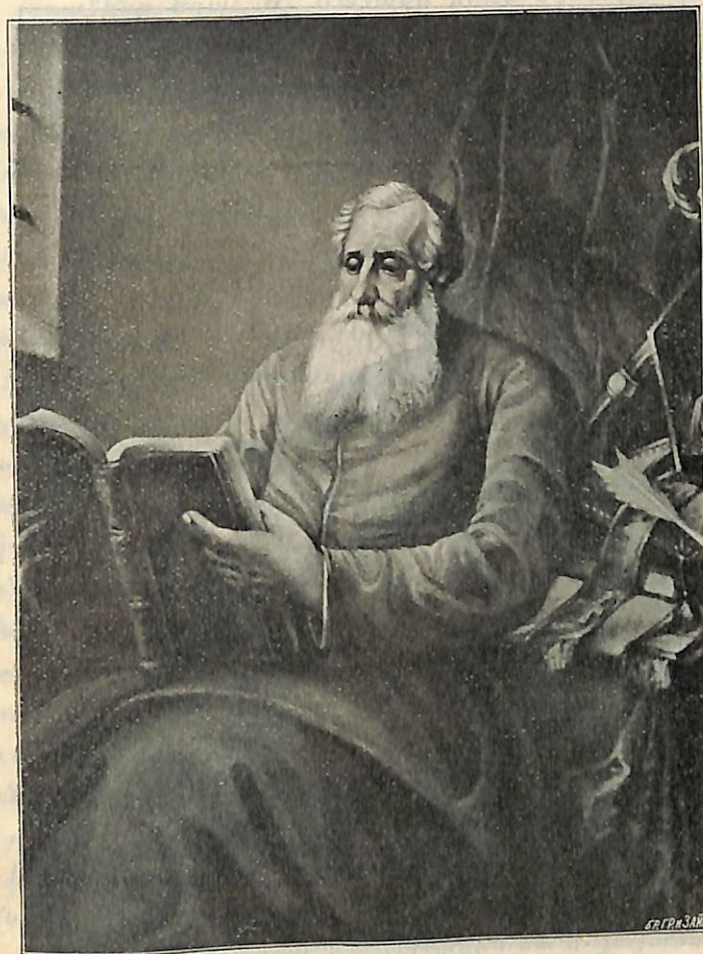
որին անաչառ պատմութիւնը վարձատրեց՝ «Մեծ» անունը շնորհելով։ Իսկ եկեղեցին նրա յիշատակը կատարում է Յունիս ամսում։

Մեծն Ներսէսի մահից յետոյ յաջորդեցին Շահակ Մանազկերտցին, Զաւէն, Ասպուրակէս։ Վերջինիս կաթողիկոսութեան ժամանակ Հայոց թագաւորութիւնը արդէն բաժանուած էր երկու մասի, մի մասի վրայ իշխում էր Պապ թագաւորի որդին Արշակը, երկրորդ մասի վրայ երկրորդ որդին Վաղարշակը, մինը յունական, միւսը Պարսկական բանում։

Ասպուրակէսին յաջորդեց Սահակ Պարթեւը՝ Մեծն Ներսէսի որդին։

իր ուսումնս ստանալով Կեսարիայում և Կ. Պօլսում, լաւ գիտէր յունական լեզուն, հմուտ աստուածաբան էր, և որ աւելին է, օրինակելի վարք ու բարք ունէր։ Նախարարներից ոմանք թագաւորի հետ անմիաբան լինելով՝ նրա

վրայ չարախօսութիւն արին Պարսից Շապուհ թագաւորի մօտ, որ իբրեւ թէ առանց նրա հաւանութեան է կարգուել յունասէր Սահակը կաթողիկոս։ Այս պատճառով Շապուհը բարկացաւ, ու Սահակին աթոռից հրաժարեցրեց և կան-

ԹՐԶԱՆ Գ

15

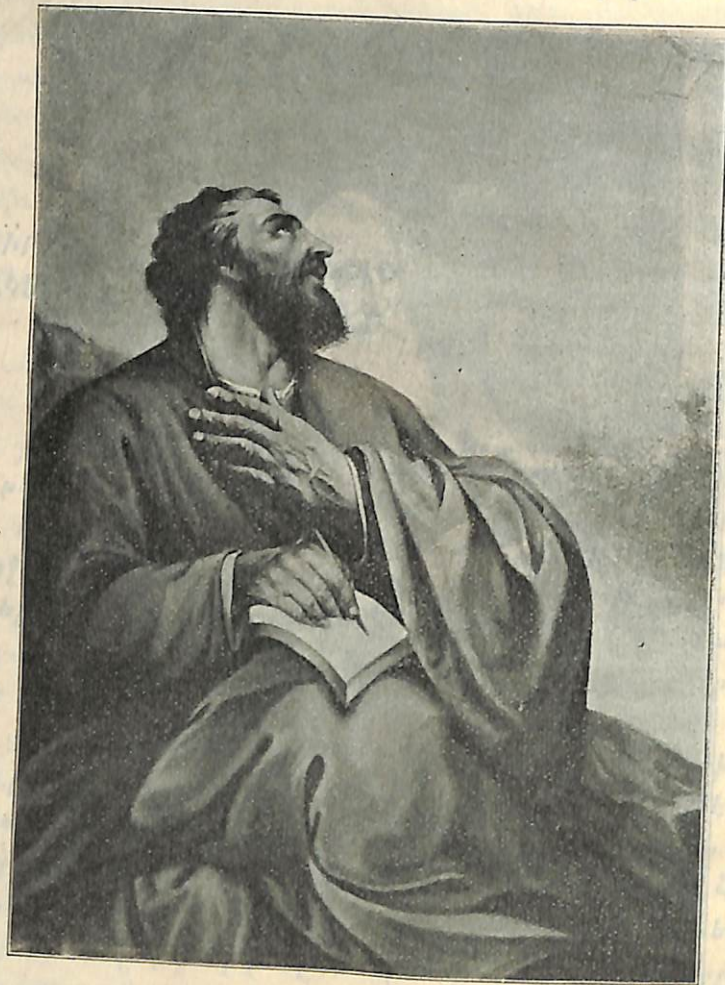
ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ.—Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ.—ՀԱՅ ԿԱԿԱՆ ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԸ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒ ԹԻՒՆԸ

Չորրորդ դարի վերջին տարիներում և հինգերորդ դարի սկզբին Աստուածային հախախնամութիւնը պարզեց հայ եկեղեցուն երկու ընտիր Հայրեր, որոնք իրանց անխոնջ աշխատութեամբ իբրեւ երկու պայծառ ջահեր լուսաւորեցին հայ ժողովրդին և եկեղեցուն։ Սրանք էին, որ տուին մեզ մեր լեզուի այբուբենը և Աստուածաշունչը թարգմանած հայ լեզուով։

Թէև ս. Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութիւնով քրիստոնէութիւնը հաստատուեց Հայաստանում և հետզհետէ նրա արժանաւոր յաջորդների աշխատանքով յառաջադիմում էր, բայց անցել էր այն օրից զրեթէ հարիւր տարի, որ Հայերի՝ սեպհական գիր չունենալու պատճառով եկեղեցիներում բոլոր ժամակարգութիւնը և ծիսակատարութիւնները լինում էին յոյն և ասորի լեզուներով, որից ժողովուրդը ոչ մի խօսք չէր հասկանում։

Այսպիսի մի ժամանակում 390 թ. ազգի և Խոսրով Գ. թագաւորի հաւանութեամբ ընտրւում և հաստատւում է կաթողիկոս Մեծն Ներսէսի որդի սուրբ Սահակը։ Ս. Սահակը

չեց իր մօտ: Խոստովին էլ փակել տուաւ Անյուշ բան-
տում: Շապուհի որդի Արտաշիրը յաջորդելով իր հօրը,
նորից պատուով վերադարձրեց ս. Սահակին իր Աթոռ:
Այդ ժամանակից սկսեց ս. Սահակը իր ազգօգուտ գոր-

ծունէութիւնը. իբրեւ կաթողիկոս՝ բարեկարգեց եկեղեցի-
ները, շինեց նորանոր վանքեր և եկեղեցիներ, նորոգել
տուաւ Հռիփսիմէի տաճարը, որ Շապուհի քանդել էր տուել:
Այս ժամանակներում որքան Հայաստանի քաղաքական

վիճակը աննախանձելի էր, նոյնքան մխիթարական էր ե-
կեղեցական վիճակը, որովհետեւ հայ հայրապետները ըն-
տիր հոգևորականների հետ մտածում էին ժողովրդի բա-
րոյական զարգացման համար: Այս տեսակ հայրապետնե-
րից առաջինը եղաւ Ս. Սահակը իրեն օգնական ունենա-
լով Մեսրոպ Մաշտոցին:

Այսպէս Մեսրոպ Մաշտոց, բոլորովին համախոհ լի-
նելով կաթողիկոսին, մեծ օգնութիւն ցոյց տուաւ նրան:
Ս. Մեսրոպ Տարոն գաւառի Հացեկաց գիւղիցն էր, Վար-
դան անունով մի բարեպաշտ մարդու որդի. սա համար-
ւում է Մեծն Ներսէսի աշակերտ և նրա գրագիրը. գի-
տէր յոյն, ասորի և պարսից լեզուները և քաջ տեղեակ
լինելով այդ լեզուներին, Ներսէսի մահից յետոյ նշանա-
կուեց թագաւորի պալատում քարտուղար: Սակայն ս. Մես-
րոպին աշխարհային այս մեծ պաշտօնները չկարողացան
գրաւել: Նա եօթը տարի միայն արքունիքում իր պաշ-
տօնը վարելով, գնաց Գողթան գաւառի մի վանք մտաւ,
իսկ երբ իմացաւ ս. Սահակի կաթողիկոսանալը, ինքը ես
ձեռնադրուեց վարդապետ: Երբեմն-երբեմն հեռանալով իր
վանքից քարոզում էր ժողովրդին, կարդում էր ս. Գիրքը
և ապա թարգմանում, որից թէ ինքն էր մեծ նեղութիւն
կրում և թէ ժողովուրդն էր շատ քիչ օգտւում. իսկ
միւս հոգևոր հայրերը, որոնք չգիտէին յոյն և ասորի լե-
զուները, կարդացածից ոչ իրանք էին բան հասկանում և
ոչ ժողովուրդը: Ահա այդպիսի հանգամանքներից ծնուեց
ս. Մեսրոպի մէջ այն միտքը թէ պէտք է անպատճառ
գտնել Հայոց լեզուի նշանագրերը և իր միտքը իրակա-
նացնելու համար գնաց ս. Սահակի մօտ և յայտնեց նրան:
Ս. Սահակը, որ ինքը ևս զբաղուած էր այդ մտքով, շատ
ուրախացաւ և իսկոյն յայտնեց այդ մտադրութիւնը
Վառաժապուհ թագաւորին և եպիսկոպոսների ժողովին,
որոնք ի սրտէ համակրութիւն ցոյց տալով, այս առիթով

ունեցան խորհրդակցութիւններ: Թագաւորը, որ մասնակցում էր ժողովին, յայտնեց, թէ ինքը լսել է, որ Հայոց հին նշանագրերը գտնւում են Միջագետքում Դանիէլ անունով մի ասորի եպիսկոպոսի մօտ. ուստի անմիջապէս կարգադրեցին ուղարկել այնտեղ Հաբէլ ասորի քահանան և մի իմաստուն մարդ Վահրիճ անունով, որոնք Միջագետքից բերին յիշեալ նշանագրերը: Ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ փորձեց արին և գտան, որ այդ նշանագրերն անբաւարար են մեր լեզուի համար, որովհետեւ մեր լեզուի բոլոր հնչիւնները լրիւ չէին կարողանում արտայայտել: Ս. Մեսրոպ անձամբ գնաց թէ Միջագետք և թէ այլ նշանաւոր մարդկանց մօտ. բայց բոլորն էլ անօգուտ անցան: Ս. Մեսրոպն այնուհետեւ իր յոյսը կտրելով մարդկանցից, մի ջերմեռանդ աղօթքով դիմում է Աստծուն և խնդրում, որ օգնէ այս գործում, և երբ խորին մտածմունքի մէջ խորասուզուած աղօթում էր, երևաց նրա աչքին մի աներևոյթ մարդու ձեռք, որ գրեց քարի վրայ իր ցանկացած տառերը: Ս. Մեսրոպը՝ տպաւորելով իր մտքի մէջ, ձևակերպեց յիշեալ տառերը և իսկոյն վերադարձաւ Վաղարշապատ, որին մեծ պատուով ընդունեցին ուսումնասէր Վռամշապուհ թագաւորը և ս. Սահակ կաթողիկոսը ժողովրդի հետ միասին 406 թուին: Սրանից յետոյ, երբ փորձը ցոյց տաւ, թէ արդէն լրիւ են բոլոր հնչիւնները և յարմար մեր լեզուի համար, ամենից առաջ թարգմանեցին Հին-Կտակարանից Սողոմոնի առակաց գրքերը, իսկ նոր-Կտակարանից Աւետարանը և ապա ամեն տեղ զրպարոյցներ բաց անելով ժողովեցին աշակերտներ և հայ լեզուի գրագիտութիւնն սկսեցին տարածել:

Փոքր ժամանակից յետոյ ս. Մեսրոպ Վրացոց և Աղուանից մեծամեծների խնդրանաց համաձայն գնաց նրանց երկիրը, նրանց համար ևս գրեց հնարեց և այնտեղից վերադառնալով ս. Սահակի մօտ, տեսաւ որ շարունակուում

է ս. Գրքի թարգմանութիւնը վիսաւորապէս ասորերէնից, որովհետեւ յունարէն բնագիրը պարսիկները ոչնչացրել էին՝ հայերին կռապաշտ դարձնելու չար նպատակով:

Այնուհետեւ ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ, ինչպէս երկու լուսաւոր ջահեր, աստուածգիտութեան լոյսը և հայ լեզուի դպրութեան գործը անձնուէր ջանքով տարածեցին Հայաստան աշխարհում: Ս. Սահակ ճոխացրեց նաև մեր եկեղեցական ժամերգութիւնը նորանոր երգերով ու աղօթքներով. իսկ ս. Մեսրոպ կարգաւորեց մեր Ծիսարանը, որ նրա անունով կոչուեց Մաշտոց: Ապա ժողովելով աշակերտներ՝ սովորեցնում էին և երբոր վերջացնում էին, նրանցից ընդունակներին և յառաջադէմներին ուղարկում էին Աթէնք, Կոստանդնուպօլիս և Աղէքսանդրիա քաղաքները, ուր կային հռչակաւոր դպրոցներ և ծաղկած էր ուսումնաւորութիւնը: Սրանք ունեցան շատ աշակերտներ, որոնցից նշանաւորներն են՝ Յովսէփ կաթողիկոս, Ղևոնդ երէց, Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայ, Մովսէս Խորենացի, Եղնիկ Կողբացի, Կորիւն, Ղազար Փարպեցի: Սրանք իրանց ուսումը կատարելագործելուց յետոյ վերադառնալով Հայաստան՝ թէև տեսան վախճանուած ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ ուսուցիչներին, այնուամենայնիւ չյուսահատուեցին, այլ կատարելով նրանց փափազը՝ վերջացրին ս. Գրքի թարգմանութիւնը: Այսպէս ս. Սահակ կաթողիկոսը ամեն ջանք գործ գրեց եկեղեցու պայծառութեան և ազգի բարօրութեան համար, և ապա խորին ծերութեան մէջ վախճանուեց Բագրևանդ գաւառի Բլուր գիւղում 438 թ., 51 տարի վարելով Հայրապետական աթոռը: Նրա մարմինը մեծ հանդէսով թաղում են Տարոնի Աշտիշատ գիւղում:

Ս. Սահակի տեղակալ համարւում է ս. Մեսրոպը*),

*) Ս. Սահակի կեդանութեան ժամանակ պարսից Վռամ թագաւորը թէև միմեանց յետեից կարգեց երեք անարժան կաթո-

որ միայն վեց ամիս վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը, վախճանուեց առանց կաթողիկոսական օծումն ստանալու: Նրա մարմինը Վահան Ամատունի հազարապետը տարաւ թաղեց իր սեպհական Օշական գիւղում:

Ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ համարուում են թարգմանիչներ, որոնց տօնը մեր եկեղեցին կատարում է յուշիս ամսում. իսկ նրանց աշակերտների տօնը որոնցից շատերը արժանացել են կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական աստիճանի, կոչւում են թարգմանիչ վարդապետներ՝ կատարուում է հոկտեմբեր ամսում:

16

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Քրիստոնեայ հաւատացեալները սկզբներում իրանց հաւատի դաւանութիւնը յայտնում էին հետեւեալ երեք խօսքով՝ Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ: Երբ հաւատացեալներից յայտնուեցան այնպիսի անձինք, որոնք աստուածային գաղտնիքները քննադատեցին և շեղուելով ուղիղ դաւանութիւնից, ընկան մոլորութեան մէջ, այդ ժամանակ քրիստոնեայ եկեղեցու ողջամիտ վարդապետները՝ կամենալով մոլորութիւնների առաջն առնել, կազմեցին տիեզերական ժողովներ: Մեր եկեղեցին ընդունում է միայն երեք տիեզերական ժողով:

Առաջին տիեզերական ժողովը գումարուեց Նիկիա քաղաքում Քրիստոսի 325 թ. 318 հայրապետների մասնակցութեամբ: Այդ ժողովների մէջ դատաւարտեցին Աղէքսանդրացի յոյն երէց Արիոսի մոլորութիւնը, որ ուրանալով Քրիստոսի աստուածութիւնը, չէր դաւանում Քրիստոսին Աստուած և Աստուծոյ Որդի, այլ լոկ արագիկոսներ՝ Սուրմակ երէց, Բրքիշոյ և Շմուէլ ասորիներին, բայց դրանք իրանց անարժան վարքով շուտով անցան գնացին, այդ պատճառով ս. Սահակի իսկական տեղակալ համարուում է ս. Մեսրոպը:

րած: Ժողովը կազմեց «Հաւատոյ հանգանակը» 12 յօդուածով և ուրիշ կանոններ, այլև սահմանեց՝ հաւատալ, որ Յիսուս Քրիստոս՝ է ճշմարիտ Աստուած և Աստուծոյ Որդի, համագոյակից Հօր և ս. Հոգւոյն և աստուածային բոլոր յատկութիւններով հաւասար Նրանց:

Երկրորդ տիեզերական ժողովը գումարուեց Կոստանդնուպօլսում Մեծն Թէոդոս կայսեր հրամանով 381 թ. 150 հայրապետների մասնակցութեամբ: Այս ժողովը դատաւարտեց հոգեմարտ Մակեդոնին, որ Կ. Պօլսի Յունաց պատրիարք էր: Սա ուրանալով Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը, քարոզում էր, թէ ս. Հոգին հաւասար անձ չէ Հօր և Որդու հետ, այլ Նրանց պաշտօնեայ և Նրանց էութիւնից իսպառ օտար: Ժողովը սահմանեց՝ դաւանել ս. Հոգւոյն համագոյակից Հօր և Որդւոյն և աստուածութեամբ հաւասար: Այս ժողովին ներկայ էր և մեր Հայրապետ Մեծն Ներսէս:

Երրորդ տիեզերական ժողովը գումարուեց Փոքր Ասիայի Եփեսոս քաղաքում 431 թ. 200 հայրապետների մասնակցութեամբ: Այս ժողովը դատաւարտեց Կ. Պօլսի յոյն պատրիարք Նեստորին, որ մոլորուելով Աստուած-Որդու ճշմարիտ մարդեղութիւնից, քարոզում էր, թէ այլ է Աստուծուց և այլ է ս. Կոյս Մարիամից ծնուածը: Այդպիսով ս. Կոյսին դաւանում էր ոչ թէ Աստուածածին, այլ մարդածին կամ քրիստոսածին, և այդպէս՝ ամենասուրբ Երրորդութեան Երկրորդ անձին՝ Յիսուս Քրիստոսին երկու բաժանելով՝ երրորդութիւնը դարձնում էր չորրորդութիւն: Ժողովը դատաւարտելով Նեստորին՝ հեռացրեց նրան պատրիարքական աթոռից, աքսորեց և սահմանեց դաւանել Յիսուս Քրիստոսին՝ մի Որդի Աստուծոյ, իսկ Մարիամ ս. Կոյսին Աստուածածին: Այս ժողովի վճիռը Հայաստան բերին մեր ս. թարգմանիչները՝ Սահակի և Մեսրոպի աշակերտները:

17.

ԱՌԱՋԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇԱՐԺԱՌԻԹԸ ՀԱՅՈՑ
ԵՒ ՊԱՐՄԻՑ ՄԷՋ. — ԱՏՈՎՄԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻԻՆԸ. —
ԵՒ ԴԵՆՇԱՊՈՒՀԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼԸ.

Ս. Մահակ և ս. Մեսրոպ թարգմանիչների աշակերտ
Յովսէփ կաթողիկոսի ժամանակ Պարսկաստանում թագա-
ւորում էր Յազկերտ Բ., երբ Արշակունեաց թագաւորու-
թիւնն արդէն վերացած էր: Երկու դրացի ազգեր՝ յոյ-
ներն ու պարսիկներ, ձգտում էին տիրել Հայաստանին,
բայց որովհետեւ այդ միջոցին պարսիկները յոյներին յաղ-
թելով, նաեւ մեծաքանակ տուգանքի էին ենթարկել նը-
րանց, ուստի և ամենայարմար ժամանակն էին համա-
րում վճռական քայլն անելու՝ մտադրուած նպատակին
հասնելու համար. այն է՝ իրանց հպատակ բոլոր ազգերին
— հայերին, վրացիներին և աղուաներին դարձնել կրա-
կապաշտ: Առաջին փորձն սկսեցին հայերից, այն յոյսով,
որ եթէ հայերը կրակապաշտ դառնան, վրացիք և աղուանք
կը դառնան ու կը դառնան:

Յազկերտ այս գործում հետևում էր իր խորամանկ
հաղարապետ Միհրնբերսին, մոզերին և մոզպետներին:

Առաջին փորձը, որ նրանք մտածեցին անելու, այն
էր, որ հրաման ուղարկուեց Հայաստան, ինչպէս նաեւ
Վրաստան և Աղուանից աշխարհ, որ այդ հպատակ ազգե-
րի զօրավարներն ու նախարարները իրանց զօրքով դան
և օգնեն Հոնաց հետ սկսած պատերազմում: Հայերը թա-
գաւորի հրամանը հնազանդութեամբ կատարեցին: Որպէս
զի հայերը ոչ մի կասկած չը տանեն, Յազկերտը Վասակ
Սիւնեաց նախարարին տալիս է երկրի կուսակալութիւնը,
իսկ Վարդան Մամիկոնեանին նշանակում է Հայոց զօրա-
վար: Երկու տարի պատերազմ Հոնաց դէմ շարունակուած
է, պարսիկները չեն կարողանում յաղթել: Յազկերտը

հրամայում է հին զօրքերին յետ ուղարկել և նորերին բե-
րել. այսպէս պատերազմը եօթը տարի շարունակուեց:
Վերջին տարին, որ պարսիկները յաղթութիւնը տալան,
Յազկերտն ուղղակի առաջարկեց հայերին թողնել քրիս-
տոնէութիւնը և ընդունել կրակապաշտութիւնը: Պատե-
րազմի մէջ հայ զօրքին առաջնորդում էին Ատովմ Գնու-
նի զօրավարը և Մանածիհր Ռշտունի նախարարը: Սրանք
իրանց զօրքով արհամարհելով թագաւորի խօսքը, շտա-
պեցին փախչել Հայաստան: Պարսից զօրքերը հասնելով

տոնէութիւնը և ընդունել կրակապաշտութիւնը: Պատե-
րազմի մէջ հայ զօրքին առաջնորդում էին Ատովմ Գնու-
նի զօրավարը և Մանածիհր Ռշտունի նախարարը: Սրանք
իրանց զօրքով արհամարհելով թագաւորի խօսքը, շտա-
պեցին փախչել Հայաստան: Պարսից զօրքերը հասնելով

ճանապարհին՝ նահատակեցին բոլորին և այս նահատակութիւնը կոչուեց Ատովմեանց նահատակութիւն՝ Ատովմ գօրավարի անունով։ Սրանց յիշատակը մեր եկեղեցին կատարում է Առաջաւորաց պատից յետոյ առաջին երկուշաբթի օրը։

Երբ Յազկերտը իր առաջին փորձով չկարողացաւ նպատակին հասնել, ուղարկեց Հայաստան մի պարսիկ իշխան Դենշապուհ անունով՝ իբր թէ նոր աշխարհագիր անելու։ Սա իր դաժան բնավորութիւնով մեծամեծ չարիքներ հասցրեց հայ ժողովրդին. եկեղեցին՝ որ ազատ էր, հարկատու դարձրեց, նախարարներին միմեանց հետ թշնամացրեց և երկրի մէջներքին երկպառակութիւն գցեց։ Այս բոլոր չարիքը հայ ժողովուրդն ամենայն համբերութիւնով տարաւ, սակայն և ոչ մինը հաւատափոխ չեղաւ։

18

ՄԻՀՐՆԵՐՍԷՀԻ ՆԱՄԱԿԸ ՅԱԶԿԵՐՏԻ ԿՈՂՄԻՅ ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ, ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ԳՆԱԼԸ ԵՒ ՎԵՐԱԴՈՐՁԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ։ ԱՆԳՂ ԳԻՒՂԱՔԱՂԱՔԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈԳԵՐԻՆ։ ՎԱՍԱԿ ՍԻՒՆԵԱՅ ԻՇԽԱՆԻ ԴԱԽԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆԸ։

Երբ այդ փորձը ևս անյաջող անցաւ, Միհրներսէս հազարապետը թագաւորի հրամանով մի նամակ գրել տուաւ մոգերին և մոգպետներին և ուղարկեց Հայաստան, որի մէջ Պարսից արքունիքն աշխատում էր ցոյց տալ պարսկական կրօնի առաւելութիւնը և քրիստոնէութեան պակաս կողմերը։ Նամակը վերջանում էր հետեւեալ խօսքերով.

«Հայերը պարտաւոր են կամ կէտ առ կէտ պատասխանել նամակին, կամ գնալ Պարսկաստան և ներկայանալ թագաւորին»։

Երբ այդ նամակն ստացուեց, ս. Յովսէփ կաթողիկոսը բոլոր եպիսկոպոսների, երէցների և նշանաւոր իշխանների ու նախարարների հետ ժողով արաւ 449 թ. Արտաշատ քաղաքում և ժողովը բոլորի հաւանութիւնով գրեց Միհրներսէսի թղթի պատասխանը, որի մէջ գօրաւոր փաստերով ապացուցանում էին քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութիւնները։ Հայերը իրանց պատասխանը վերջացրին հետեւալ խօսքերով.

«Այս հաւատից մեզ ոչ ոք չի կարող հեռացնել՝ ոչ մարդիկ, ոչ սուր և ոչ հուր... քո սուրդ և մեր պարանոցը մենք ամենքս ուրախութիւնով կը մեռնենք, բայց չենք փոխիլ մեր սուրբ հաւատը»։

Այս պատասխանը երբ ստանում է Յազկերտը, հրամայում է հրապարակով կարդալ լսողները և՛ գովում էին, և՛ զարմանում այդ իմաստուն և համարձակ գրողաժքի վրայ. իսկ Յազկերտը աւելի ևս զարմանալով՝ Պարսկաստան է կանչում հայ նշանաւոր նախարարներին և իշխաններին, որոնց ս. Յովսէփ կաթողիկոսը օրհնելով ճանապարհ է գնացում։ Զատիկի շաբաթ օրը նախարարները հասնում են Պարսից դուռը, բայց ոչ սովորական հանդիսաւորութեամբ, ալ բոլորովին անշքօրէն։ Երբ նախարարները ներկայացան թագաւորին, նա սպառնալից եղանակով առաջարկեց նրանց, որ եթէ հետեւեալ օրը արեգակը ծագելիս չեն երկրպագիլ արեգակին և իբրև Աստուած չեն պաշտիլ, ամենաժանր պատիժների կ'արժանանան։ Այս ժամանակ Վարդան Մամիկոնեանը միւս նախարարների հետ միասին ամենաժեծ վստահութեամբ յայտնեցին թագաւորին, որ ամենքը պատրաստ են տանել այն բոլոր տանջանքները, ինչ որ կարող է թագաւորի մտքովն անցնել և ամենայն սիրով մեռնել, քան ուրանալ իրանց սուրբ հաւատը և ուրիշ կրօն դաւանել։

Թագաւորը երբ այս խօսքերը լսեց, աւելի ևս բորբո-

քուելով՝ հրամայեց բանտարկել բոլոր նախարարներին և խիստ հսկել, որ ոչ մի մարդ իրաւունք չունենայ նրանց երեսը տեսնել: Բանտարկեալների մօտ երթեկեկում էր միայն թագաւորի մտերիմներից մինը, խուժիկ անունով, որ ծածուկ քրիստոնեայ էր. սա խորհուրդ տուաւ նախարարներին, որ առերես թագաւորի հրամանը կատարեն, գնան հայրենիք և այնտեղ միացած ոյժով պաշտպանեն երկիրը: Նախարարները հետեցին խուժիկի խորհրդին: Յազկերտը լսելուն պէս, շատ ուրախացաւ և մեծ տօն կատարեց, նախարարներին բանտից ազատեց և բոլորին դանազան պարգևներով վարձատրելով՝ ուղարկեց Հայաստան, նրանց հետ և 700 մոգ, որ Հայաստանում մոգութեան կրօնը տարածեն:

Նախարարների ուրացութեան լուրը նրանցից շուտ հասաւ հայրենիք և դեռ նախարարներն ու մոգերի խումբը տեղ չէին հասած, որ հայ ժողովուրդը՝ մեծ թէ փոքր, մարդ թէ կին՝ բոլոր հոգևորականների հետ մի սիրտ և մի հոգի դարձած՝ սուրբ Խաչի և Աւետարանի վրայ երգուեցին, որ ամենքը հաստատ մնալով իրանց հաւատին, գէնք վերցնեն ուրացողների դէմ և ոչ ոք չխնայէ նոյն իսկ իր ամենամօտիկ սիրելիին, եթէ նա ուրացած լինի իր հաւատը: Նախարարները հասան Ծաղկոտան գաւառի Անգղ գիւղաքաղաքը: 25 օր այդտեղ հանգստանալուց յետոյ, մոգպետը կամեցաւ առաջին փորձն անել. նա իր մոգերով յարձակուեց եկեղեցու վրայ, որ քանդի և նրա տեղը կրակատուն շինէ: Այդ օրը եկեղեցում պատարագիչ էր Ղևոնդ երէցը, որ բոլոր ժողովրդի և հոգևորականների հետ իսկոյն դուրս եկաւ և յարձակուելով մոգերի վրայ, ծեծելով վռնդեց այնտեղից: Մոգպետը զարմանալով Հայոց ժողովրդի հաւատի հաստատութեան վրայ, կամեցաւ գրել Յազկերտին և խորհուրդ տալ, որ հրաժարուի Հայերին կրակապաշտ դարձնելու մտքից, որովհետեւ այդ բանը համարում է անի-

րագործելի. սակայն Վասակը, որ սրտանց ուրացել էր քրիստոնէութիւնը, համոզում է մոգպետին, որ ինքը Հայերի մէջ շատ հեշտութեամբ կարող է տարածել կրակապաշտութիւնը: Սա իր նենգամիտ խորհրդով և շողոքորթութիւնով կարողանում է խաբել միամիտներին, ընդունել է տալիս կրակապաշտութիւնը և շինում են մի քանի կրակատուններ: Ուխտապահ նախարարները Վարդանի հետ իմանալով այս բոլորը, կալանաւորում են ուրացող Վասակին, բայց նա սուրբ Խաչի և Աւետարանի վրայ երգուելով՝ ազատւում է բանտից:

Այնուհետեւ հայերը յարձակուելով մոգերի և պարսկական զօրքերի վրայ, մեծ հարուած են տալիս նրանց, գրաւած տեղերը յետ են խլում և շինած կրակատունները քանդում: Երբ այսպէս՝ Հայերը ազատելով երկիրը մոգական կրակապաշտութիւնից, տօնում էին իրանց յաղթութիւնը, յանկարծ լուր են առնում, թէ Պարսից զօրքը մըտել է Աղուանք և ստիպում է ընդունել մոգութիւնը: Վասակը դիտմամբ Հայոց զօրքը բաժին-բաժին է անում՝ նրանց ոյժը թուլացնելու համար: Նա Վարդանին իր գնդով ուղարկում է Աղուանից աշխարհ, ինքը մեծ բանակով մընում է Արարատեան գաւառը, իսկ Ներշապուհ Արծրունի իշխանին յանձնում է Պարսից սահմանագլուխը պաշտպանել և իր այս կարգադրութիւնը յայտնում պարսիկներին: Վարդանը Աղուանից աշխարհում կոտորում է մոգերին և քանդում կրակատունները, բայց յանկարծ լուր է ստանում թէ Վասակը ժխտելով իր երդումը, այրում է Հայոց գիւղերը և կոտորում բնակիչներին, ուստի և անմիջապէս շտապում է իր զօրքով Հայաստանն ազատելու: Վասակը լսելով այդ մասին փախչում է Սիւնիք՝ իր գաւառը. և որովհետեւ ձմեռը վրայ է հասնում, ուստի և զօրքերը հանգստանում են և երկրի մէջ խաղաղութիւն է տիրում:

Հայերը զայրանալով Վասակի անհաւատարմութեան

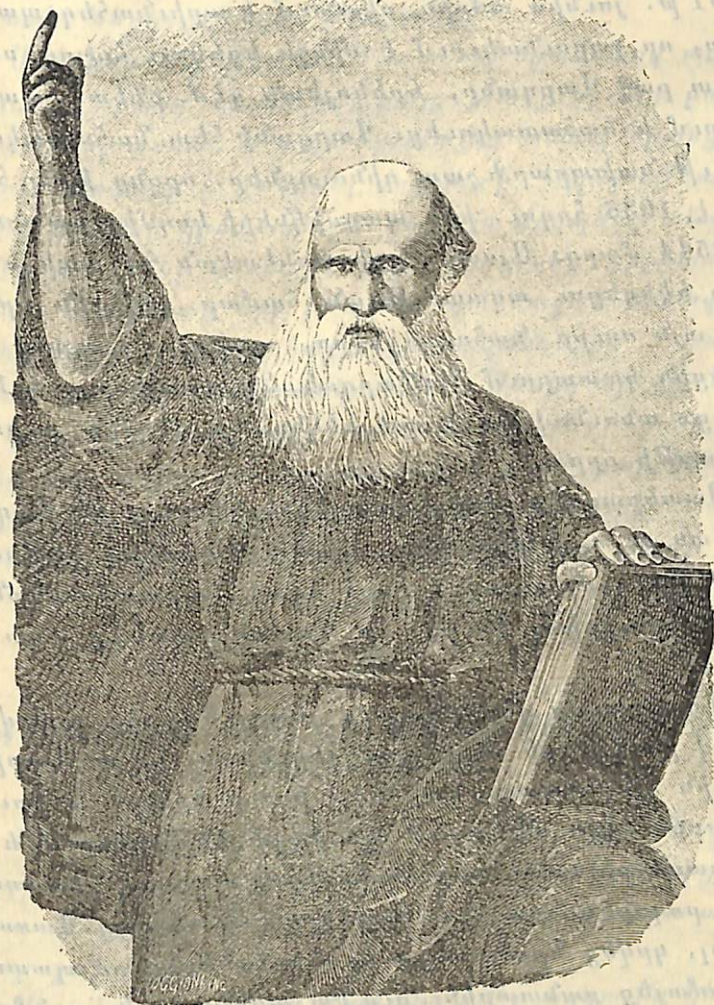
վրայ, խորհուրդ արին և մի պատգամաւոր ուղարկեցին Յազկերտի մօտ ասելու՝ որ պատրաստ են հնազանդել թագաւորին, եթէ ազատութիւն տրուի քրիստոնէութիւնը պաշտել, յայտնելով նաև որ այս բոլոր անկարգութիւններն և մեծամեծ փրատներն բուն պատճառը Վասակն է։ Այս որ լսեց թագաւորը, փոքր ինչ մեղմացաւ և ազատութեան թուղթ տուաւ, որ քրիստոնէութիւնը ամենայն տեղ պաշտուի համարձակ։ Սակայն այդ ազատութիւնը ժամանակաւոր էր և միայն Հայերին միամտացնելու համար։ Յագկերտը շուտով փոխեց իր միտքը և հրամայեց Միհրնեսին հազարապետին մեծ զօրք ժողովել, յարձակուել Հայերի վրայ և զէնքի ուժով ընդունել տալ մոգական կրօնը։ Այս դառն ժամանակին թէև Հայերը պատգամաւոր ուղարկեցին Յունաց կայսեր մօտ օգնութիւն խնդրելով, բայց մերժուեց ստացան և պարտաւորուեցին իրանց սեպհական ուժերովը պաշտպանել քրիստոնէութիւնը։

19.

ԱԻԱՐԱՅՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԵՒ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Զատկական տօնին Միհրնեսին հասաւ Արտազ գաւառի Աւարայրի դաշտը. Հայոց ուխտապահ նախարարներն էլ, մանաւանդ Վարդան Մամիկոնեանը, տեսնելով Վասակի չարութիւններն ու Պարսից ահագին պատրաստութիւնը, պատերազմի հրաւէր կարգացին բոլոր հայ ժողովրդին։ Հաւաքուեց 66,000 կամաւոր զօրք և բանակ կազմելով՝ գնաց դէպի Աւարայրի դաշտը և կանգ առաւ Տղմուտ գետի ափին։ Նոյն տեղ եկել էին և ս. Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ երէցը, Սահակ եպիսկոպոսը և շատ քահանաներ՝ մասնակցելու պատերազմին։ Իսկ պարսից

ահագին բանակը վաղուց անցնելով Հեր և Զարեանդ գաւառներէից, բանակ էր դրել նոյն Տղմուտ գետի միւս կողմում։ Պատերազմից առաջ՝ Վարդան Մամիկոնեանը իր ճառով և Ղևոնդ երէցը իր քարոզով ոգևորում են իրանց

ապկաւաթիւ զօրքերին և ասում. «Զվախենանք թշնամու բազմութիւնից, այլ քաջութեամբ պատերազմենք, որ կամ յաղթենք և կամ քաջութեամբ ընդունենք մահը, միայն

Թէ մեր տղամարդութեան հետ չխառնենք վատութիւնս։ Ս. Դևոնդը և միւս քահանաներն այդ օրը պատարագ մատուցանելով, խոստովանում և հաղորդում են զօրքերին։ Միւս առաւօտը՝ որ Հոգեգալստեան տօնի եօթներորդ օրն էր 451 թ. յունիս ամսին, սկսւում է արիւնահեղ պատերազմը, որ շարունակւում է մինչև երեկոյ։ Հայոց սպարապետ քաջ Վարդանը, երեկոյեան դէմ ընկաւ պատերազմում և նահատակուեց։ Վարդանի հետ նահատակուեցին ութ նախարար և շատ զինուորներ, որոնց թիւը հասնում է 1036 հոգու։ Իսկ պարսիկների կողմից սպանուեցին 3544 մարդ։ Այսպէս քրիստոնէական հաւատի և ազգային եկեղեցու ազատութեան համար զոհեցին իրանց անձը այն սուրբ նահատակները, որոնց յիշատակը մեր եկեղեցին կատարում է «Վարդանանց զօրավարաց և 1036 վկայից» անունով բուն բարիկենդանի վերջին շաբաթի հինգշաբթի օրը։

Պատերազմից յետոյ պարսիկներն աւերեցին Վաղարշապատն ու ս. Էջմիածինը, որ այն ժամանակ կաթողիկէ էր կոչւում, ուստի և հարկ եղաւ Հայրապետական Աթոռը տեղափոխել Դրւին, որ Վաղարշապատից շատ հեռու էր։

Պատերազմը վերջանալուց յետոյ Պարսից զօրավարը գնալով Թագաւորի մօտ, համոզեց նրան, որ անհնարին է հայերին կրակապաշտ դարձնել։ Իզուր երկիրն աւերւում է և արքունիքը մեծամեծ ֆեոդալների ենթարկւում, և բոլոր ֆեոդալների պատճառը համարելով ուրացող վասակին, խիստ բողոքեց նրա դէմ։ Յազկերտը հրամայեց Վասակին կանչել, զրկեց նրան բոլոր իրաւունքներից ու պատուից և հրամայեց բանտարկել, ուր նա ամենադառն տանջանքներից յետոյ որդնալից եղաւ և մեռաւ։

Սրանից յետոյ Յազկերտը հրաման հանեց և առերես ազատութիւն տուաւ Հայերին իրանց կրօնը պաշտելու,

նրանց վրայ նշանակելով մի խորամանկ և բռնակալ կառավարիչ Ատրորմիզդ անունով, որ իր խաբեբայ և խարդախ բնաւորութեամբ կարողացաւ խաբել նշանաւոր հայ հոգևորականներին ու նախարարներին և ուղարկել Պարսկաստան՝ ներկայանալու Թագաւորին։

Միհրներսէնը թէպէտ Թագաւորի հրամանով առերես ընդունեց նրանց պատուով, բայց յետոյ նրանց բոլորին բանտարկել տուաւ և ապա հրամայեց տանել նրանց Նիւշապուհ քաղաքը և յանձնել մոգպետի հսկողութեան, որ նրանց դարձնի կրակապաշտ. սակայն մոգպետը տեսնելով նրանց առաքինի կեանքը, ինքն ընդունեց քրիստոնէութիւնը։ Յազկերտը երբ իմացաւ՝ դառնացած սրտով հրամայեց հանել բանտից հայ հոգևորականներին և բոլորին էլ կոտորել։ Այս նահատակութիւնը Դևոնդ երէցի անունով կոչուեց «Դևոնդեանց նահատակութիւն», որոնց յիշատակը մեր եկեղեցին կատարում է բուն բարիկենդանի երեքշաբթի օրը։ Ապա ազատուեցին բանտարկուած նախարարները չորսամեայ բանտարկութիւնից յետոյ։

20.

ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՍԷՓ, ԳԻԻՏ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Ս. Յովսէփ կաթողիկոսը՝ Վայոց Ձորեցի (Դարալագեաղ), ս. Թարգմանիչների նշանաւոր աշակերտներից մինն է և ս. Մեսրոպի մահից յետոյ համարւում է նրա արժանաւոր յաջորդը։

Սրա իշխանութեան ժամանակ մեր ազգային կեանքը շատ աննախանձելի էր, ժողովուրդը անխտիր, թէ հոգեւորական և թէ աշխարհական ապականութեան էր հասել իւր վարք ու բարքով։ Ս. Յովսէփ եկեղեցուն և եկեղե-

գանակն ուղարկեց կայսեր և խնդրեց, որ թոյլ տան հայերին ազատ պաշտել իրենց կրօնը:

Սրանից յետոյ յոյն վերակացուները աւելի սկսեցին տանջել հայերին: Ներսէսն ստիպուած եղաւ հրաժարուել պաշտօնից և հայրապետական Աթոռի տեղակալութիւնը յանձնեց Յովհաննէս Մանազկերտցուն: Սա ժողով կազմելով, մերժեց Քաղկեդոնի և Եզրի ժամանակով եղած ժողովները և յոյներէց շոկուելու համար որոշ կանոններ սահմանեց:

Ապա Ներսէս Գ. վեցամեայ բացակայութիւնից յետոյ, նորից վերադարձաւ Դուին և սկսեց վարել իր հայրապետական գահը: Սահմանեց Վարազայս. Խաչի տօնը, և քսանամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց 661 թուին:

25.

ՅՈՎՀԱՆ ՕՁՆԵՅԻ

Եղիա կաթողիկոսի մահից յետոյ 718 թ. հայրապետական գահը ժառանգում է Յովհաննէս Գ. Օձնեցի, Տաշրաց գաւառի Օձուն գիւղից, սա համարւում է հայ եկեղեցու ամենանշանաւոր հայրապետներից մինը, որ իւր առաքինի և սուրբ կեանքի համար սրբոց կարգը դասուեց: Մանկութիւնից ընտիր կրթութիւն ստանալով և բնական տաղանդ ունենալով հռետորի և իմաստասէրի անուն ժառանգեց:

Յովհանն Օձնեցու առաջին գործն եղաւ ժողով գումարել Դուին մայրաքաղաքում, ուր ընդարձակ ատենաբանութեամբ պատկերացնելով եկեղեցու վիճակը, կամենում էր կրօնական ներքին երկպառակութեանց առաջնաւորներ: Որովհետեւ Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով սկսուել էր եկեղեցու ծիսակատարութեանց ու կարգ ու կանոնների մէջ շփոթութիւն ընկնել, որով և ազգի մէջ ատե-

լութիւն և խռովութիւն էր տեղի ունենում: Ժողովն ընդունելով կաթողիկոսի առաջարկած 32 կանոնները, որոնք գրուած էին եկեղեցու ներքին բարեկարգութեան վերաբերմամբ, միանգամայն մերժեց քաղկեդոնականութիւնը, որ մի քանի տեղ արդէն մտած էր հայոց մէջ՝ յունաց բաժնում: Յովհանն իմաստասէր կաթողիկոսը յայտնի է նաեւ իւր գրուածքներով, նա գրել է շատ ընտիր ճառեր, և իբրեւ հռետոր ատենախօսել է Դունայ ժողովում եկեղեցու բարեկարգութեանց մասին: Աւագ տօների շարադեցու կանոնները և եկեղեցու հիմնարկութեան կարգն է յօրինել:

Մի անգամ Արաբացոց մի ոստիկան շատագովում է Յովհանն Օձնեցուն Օմար Բ. ամիրապետի առաջ՝ նրա պարզ կեանքի և անփառասիրութեան համար: Ամիրապետը հետաքրքրուելով հրաւիրում է կաթողիկոսին իր մօտ. կաթողիկոսը գնում է նրա մօտ շատ շքեղ հագնուած: Ամիրապետը նրան մեծ ընդունելութիւն անելուց յետոյ, նկատելով նրա արտաքին շքեղութիւնը, հարցնում է իմաստասէր կաթողիկոսին՝ ի՞նչ է պատճառը որ դուք հակառակ ձեր կրօնի քարոզած պարզութեան, ինքներդ փայլում էք ձեր կրօնի քարոզած պարզութեամբ: Կաթողիկոսը պատասխանում է՝ արտաքին շքեղութեամբ: Կաթողիկոսը պատասխանում է՝ որովհետեւ առաջուան հրաշքները մեր ձեռքով այժմ չեն կատարւում այլևս, մեզ մնում է ժողովրդի սիրտը զրաւել և ապա ամիրապետին առանձնապիւր բարին մեր արտաքինով. և ապա ամիրապետից և ցոյց նացնելով մերկանում է հայրապետը իր զգեստից և ցոյց է տալիս, որ ներքուստ հագած է մազէ զգեստներ: Ամիրապետը պարզկենքով վերադարձնում է նրան և Հայաստանին պարգևում է անդորրութիւն և Հայրապետին իրաւունք Հայաստանից հալածելու զանազան աղանդաւորների: Յովհանն Օձնեցի կաթողիկոսը տասնեմէկամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ վախճանւում է 729 թուին:

26.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ

Ութերորդ դարի երկրորդ կիսից սկսւում է մեր եկեղեցու և ազգի հալածանքի ամենադառն օրերը, մի կողմից Արաբացոց յարձակումները, միւս կողմից հայ և յոյ՛ եկեղեցիների միութեան խնդրի փորձերը, որը շարունակուեց գրեթէ մի դար աւելի: Այսպիսի թշուառ ժամանակամիջոցում միմեանց յաջորդող հայրապետներից յետոյ իններորդ դարու վերջին, (897 թ.) ընտրւում և օծւում է կաթողիկոս Մաշտոց բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի մահից յետոյ, նրա աշակերտ և ազգական Յովհաննէս Զ. Դրասխանակերտ աւանից: Սա՛ ինչպէս ականատես պատմաբան, մանրամասն կերպով գրել է իր ժամանակուայ բոլոր անցքերն ու տառապանքները, որ կրել են հայոց եկեղեցին ու ժողովուրդը. իբրև հաշտարար հայր ամբողջ ազգի համար, միշտ միջամտում էր թագաւորի և նախարարների միջև պատահած վէճերին և վերջ էր տալի արդարութեամբ:

Սմբատ Թագաւորից ուղարկուեց Ատրպատականի Յուսուփ ոստիկանի մօտ իբրեւ զեսպան, խաղաղութեան և հաշտութեան դաշն կապելու համար նրա և Հայոց հախաբարների և աշխարհի հետ: Ոստիկանը թէպէտ սկզբումը սիրով ընդունեց կաթողիկոսին, բայց յետոյ կալանաւորեց և բանտարկեց նրան:

Այնուհետև Յուսուփ բազմաթիւ զօրքով արշաւում է դէպի Հայաստան՝ բերելով իր հետ կալանաւորուած կաթողիկոսին և Զատկի տօնին, 909 թուին, Սիւնեաց աշխարհի վրայ յարձակուելով և շատ մարդկանց սրի անցնելով, յարձակւում է նաև Սմբատ Թագաւորի վրայ և չք

Պարբերականաբար բռնել նրան, ամբողջ ամառ աւերում է Հայաստանը, որին աղանաւառ է լինում շրթալակալ հայրապետը: Երանելի կաթողիկոսը՝ կապանքներից ազատուելու համար ստիպուած է լինում, պահապանների հսկողութեամբ շրջել և ազգից դրամ ժողովել անգուլթ բռնաւորին վճարելու համար:

Ապա Յուսուփ միանում է Վասպուրականի ինքնակոչ
թագաւոր Գագիկ Արծրունու հետ, որպէսզի Սմբատին կա-
րողանան սպանել: Այս ժամանակներում Հայաստանում
ամենուրեք հուր և սուր էր շողում. կողոպտեցին բոլոր
եկեղեցիք, գերեցին շատ եկեղեցականներ ու աշխարհա-
կաններ, ձերբակալեցին շատ իշխաններ և շատերին սպա-
նեցին, որոնց հետ և Սմբատ թագաւորին ենթարկեցին մեծ
տանջանքի, իր հաւատը չուրանալու համար, բայց երբ բո-
լորովին մերժում է անտանելի տանջանքներից յետոյ, գը-
լուխը կտրում են և մարմինը տանելով Դըւին, խաչում են
խաչափայտի վրայ 914 թ.: Այնուհետև կաթողիկոսը՝ աս-
տանդական կեանք վարելուց յետոյ գնում է Վասպուրական,
դւր աւարտելով իր պատմութիւնը, վախճանուեց 924 թ.
27 տարի կաթողիկոսական պաշտօնը վարելուց յետոյ:

27.

ԱՆԱՆԻԱ ՄՈԿԱՅԻ

Անանիան Վարագայ միաբանութեան առաջնորդը, ըն-
տրուում է կաթողիկոս 942 թ. Աղթամարում: Սա ճա-
նապահորդում է Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհները՝
խաղաղացնելու այն տեղերում տարածուած Յակոբ և Նրա
գործակից խորով եպիսկոպոսներին ներմուծուած աղանդ-
ները: Յիշեալ անձինք ապստամբութեան ցոյցեր արին կա-

մար եպիսկոպոսներ էր ձեռնադրում և ուղարկում, որ
'ի մի ժողովելով հովուէ նրանց: Ինքն էլ շարունակ նրանց
այցելում էր իբրև խնամակալ հայր, ազատում էր նրանց
օտարի գիրկը ընկնելուց: Սրա ժամանակ ևս յոյները ա-
մեն կերպով նեղելով հայերին կամենում էին դաւանա-
փոխ անել և ընդունել տալ քաղկեդոնի ժողովը, որի հա-
մար այն ժամանակուայ հոգևորականներին ենթարկում
էին զանազան տանջանքների: Խաչիկը հայրապետական
իշխանութիւնը վարելով 19 տարի՝ վախճանուեց 992 թուին
և թաղուեց իր շինուած Արգինա քաղաքի եկեղեցու գաւ-
թում, որ Անի քաղաքին մօտ էր:

Սրա կաթողիկոսութեան օրով մեծ հռչակ ստացաւ
Անձևացեաց Խոսրով եպիսկոպոսի որդի Գրիգոր Նարե-
կացին, որ մանկութիւնից ստանալով իր կրթութիւնը
Նարեկայ վանքում իր քեռի Անանիա Նարեկացու ձեռքի
տակ, շատ յայտնի դարձաւ իր իմաստուն և սուրբ վար-
քով և իր գրուածքի խորիմաստ զգացմունքով: Նարեկա-
ցին գրել է մի նշանաւոր աղօթագիրք. «Նարեկ» անու-
նով, որ աւարտեց 1002 թուին, գրեց շատ ճառեր և կրօ-
նական ուրիշ գրքեր և 1003 թուին մեռաւ Նարեկայ վան-
քում, ուր վանահայր էր և որի համար էլ կոչուում է Նա-
րեկացի: Սա համարւում է տասներորդ դարու նշանա-
ւոր և յայտնի կրօնական բանաստեղծը:

29.

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ

Պետրոս Ա. կաթողիկոսը, որ կոչւում էր Գետադարձ,
Սարգիս կաթողիկոսի մահից յետոյ 1019 թ. օծուեալ ստա-

նալով, յաջորդեց վերջնոյս, որ դեռ իր կենդանութեան
ժամանակ ծերութեան պատճառով ազգի հաւանութեամբ
իրան յաջորդ էր ընտրել Պետրոսին: Սա իր բարձր ու վարքի
և իմաստութեան համար մեծ հռչակ ստացաւ յունաց և
ուրիշ ազգերի առաջ, իսկ Գետադարձ կոչուեց այն պատ-
ճառով, որ մի անգամ յունաց Վասիլ կայսեր խնդրելով՝
ջրօրհնէքի օրը Հայաստանեայց եկեղեցու ծիսով հանդէսը
կատարելու ժամանակ, երբ կենաց փայտով ջրին խաչա-
կնքում է, ջուրը կանգնում է և այնտեղի վրայ երկնքից
լոյս է իջնում և փայլում: Կաթողիկոսը կայսրից մեծամեծ
պարգևներով վարձատրուած վերադառնում է Հայաստան:

Պետրոս Գետադարձը, որ իր կենաց մեծ մասն անց էր
կացնում զանազան տեղեր, վերադառնալով Անի, տեսնում
է, որ երկար ժամանակուայ բացակայութեան պատճառով
ազգի մէջ մեծ տրտունջ է ծագել, ստիպուած է լինում
գնալ Վասպուրական և թէպէտ թագաւորի և իշխանների
խնդրանօք, կրկին հրաւիրւում է Անի՝ շարունակելու իր կա-
թողիկոսական պաշտօնը, սակայն քաղաք չմտած Յովհան-
նէս թագաւորի հրամանով Բջնայ բերդի մէջ արգելւում է
իբրև կալանաւոր: Այդ ժամանակ Սանահնու վանքի առաջ-
նորդ Դէոսկորոսը թագաւորի հրամանով ընտրւում է կա-
թողիկոս, որի պատճառով ժողովրդի մէջ երկպառակու-
թիւն ընկնելով 1036 թ. Անի քաղաքի մէջ գումարւում է
մի մեծ ժողով 4000 հոգևորական և աշխարհական անձինք-
ներից, ուր գտնւում է և Աղուանից Յովսէփ կաթողիկո-
սը իր եպիսկոպոսներով: Ժողովը՝ Դէոսկորոսին պաշտօնից
հրաժարեցնելով իբրև հակաթոռ, Պետրոս Գետադարձին
կրկին հրաւիրում է կաթողիկոսական պաշտօնը վարելու,
ազատելով բանտից, մի տարի և հինգ ամիս մնալուց յետոյ:

Պետրոս իր կաթողիկոսութիւնն սկսեց վարել շատ
գթբաղդ ժամանակներում, որովհետև նոյն 1036 թ. Դըվ-
նայ Ապուսվար ոստիկանը պարսից թագաւորի օգնու-

Թեամբ յարձակուելով հայերի վրայ, սկսեց եկեղեցիներն այրել, եկեղեցական սրբութիւններն անպատուել: Հայերը՝ իրանց կրօնի ազատութիւնը պաշտպանելու համար, մեծ ոյժով ընդդիմանում են՝ աշխարհականները զէնքով, իսկ հոգեւորականները խաչով և աւետարանով: Այդ տագնապալից ժամանակում յունաց Միքայէլ կայսրը լսելով Յովհաննէս Թազաւորի մահը, դեսպան է ուղարկում և պահանջում է Անի քաղաքը՝ Յովհաննէսի ձեռագիր դաշնագրի համաձայն, սակայն հայերը ընդդիմանում են, որի պատճառով սկսւում է արիւնահեղ կռիւներ և սարսափելի կոտորածներ: Հայոց նախարարները Վահրամ սպարապետի խորհրդով 1042 թ. ազգի հաւանութեամբ և Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքով՝ Յովհաննէս Թազաւորի Աշոտ եղբորորդի 17-ամեայ Գագիկին Թազաւոր են օծում: Յոյները Գագիկից ևս պահանջում են Անին, և երբ սա էլ է ընդդիմանում, կայսրը Գագիկին կանչում է Պօլիս՝ Անի քաղաքի դաշնագրերը յանձնելու համար: Գագիկ չի կամենում գնալ, սակայն ազգի դաւաճան Վեստ Սարգիսը յորդորում է նախարարներին և Պետրոս կաթողիկոսին՝ կայսեր աւելի չգրգռելու համար Թազաւորին համոզել Պօլիս գնալու: Գագիկ գնալով Պօլիս և կայսեր առաջ պաշտպանելով իր իրաւունքը Անիի վերաբերմամբ, իբրև կալանաւոր աքսորւում է մի կղզի: Այս լուրը երբ Հայաստան է հասնում, կաթողիկոսը և նախարարները փոխանակ պաշտպանելու իրանց Թազաւորին, Վեստ Սարգսի ձեռքով Անի քաղաքի 40 բանալիները ուղարկում են կայսեր:

Այսպէս հայոց մեծահռչակ Անին անցնում է յունաց ձեռքը, որով և բարձւում է Բագրատունեաց ցեղի Թազաւորութիւնը, որ տեւեց միայն 160 տարի:

Յոյները Անիի Թազաւորութիւնը վերջացնելուց յետոյ սկսում են աշխատել որ կաթողիկոսութիւնն էլ վերջաց-

նեն: Այդ նպատակին հասնելու համար Պետրոս կաթողիկոսին կալանաւորում են, որպէս թէ նա հայերին ապրտամբեցնում է. իսկ Սաշիկ եպիսկոպոսին՝ որ համարւում էր տեղակալ, ուղարկում են Սեաւ-քար: Մի քանի ժամանակից յետոյ կաթողիկոսին կայսեր հրամանով տարան Պօլիս, իսկ Սաշիկին էլ Անի: Կաթողիկոսը երեք տարի քնաց Պօլիս, յետոյ Գագիկ Թազաւորի խնդրանաց համաձայն թոյլտուութիւն ստացաւ գնալ Սեբաստիա, ուր հինգ տարուց յետոյ վախճանուեց և թաղուեց տեղոյն ս. Նշանի վանքում, 40 տարի հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ:

Սա գրեց զանազան ճառեր և շարականներից՝ մարտիրոսաց, հանգստեան և «Մանկունք» ասուած շարականները:

30.

Խ Ա Ջ Ի Կ Բ. Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս

Պետրոս Գետադարձին յաջորդում է Անիում իր տեղակալ և քեռորդի Սաշիկ Բ. 1058 թ., որի կաթողիկոսութեան ժամանակ յունաց Կոստանդին կամ Տուկիժ աւուանուած կայսրը սկսեց շատ նեղել հայերին: Գրաւեց Պետրոս կաթողիկոսի թողած կալուածներն ու ստացուածները, կանչեց Պօլիս կաթողիկոսին և պահանջեց նրանից այն բոլոր գանձերը, որ իբրև թէ Գագիկ Թազաւորը և Պետրոս կաթողիկոսը թողել են նրա՝ օտ: Երբ ոչինչ չը գտան, ստիպեցին որ կաթողիկոսը իւրաքանչիւր տարի հարկ տայ կայսեր: Կաթողիկոսը չհամաձայնելով այս բանին, երեք տարի արգելւում է Պօլսում:

Յունաց կայսրութիւնը, որ անիրաւաբար գրաւեց Հայաստանը, փոխանակ պաշտպանելու, ամեն ջանք գործ էր

դնում հայերին դաւանափոխ անելու, ուստի և կրօնական խնդիրների մասին կայսրը կանչեց Փոքր Հայոց իշխաններին, Սենեքերիմ Թագաւորի որդոց, որոնք իմանալով կայսեր նպատակը՝ հետները տարան գիտնական կարծեցեալ ոմն Յակոբ վարդապետին. սա կայսեր հաճոյանալու համար ընդունելով նրա առաջարկութիւնը, բոլոր հայերի կողմից ստորագրութիւն է տալիս յունագաւան լինելու: Գազիկ լսելուն պէս գնում է Պօլիս, ներկայանում է կայսեր և ապացուցանելով Յակոբ վարդապետի տուած թղթի ապօրինութիւնը, առնում է և պատուում այդ ստորագրութիւնը և ինքը գրելով մի դաւանաբանական թուղթ Հայոց եկեղեցու ուղղափառութեան վերաբերութեամբ, կարդում է յոյն կղերի առաջ՝ ամենայն իմաստութեամբ պաշտպանելով Հայոց եկեղեցու ուղղափառ դաւանութիւնը:

Այնուհետև կրօնական վէճերի առիթով հայերի և յոյների միջև ծագած ատելութիւնը այն աստիճան սաստկացաւ, որ արքունիքից տարածուեց բոլոր գաւառները. սկսեցին կոտորել միմեանց և ամեն կերպ իրար տանջել: Այդ կրօնական կռիւներից յետոյ կայսրը թոյլ տուեց Խաչիկ կաթողիկոսին երեքամեայ արգելանքից յետոյ վերադառնալ Փոքր Հայոց Զահան գաւառի Թաւրուր գիւղաքաղաքը և ոչ Անի: Այդտեղ կաթողիկոսը լսելով Հայոց Աշխարհի կոտորածը և աւերմունքը, տրտմութիւնից հիւանդացաւ և վախճանուեց վեցամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ:

31.

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿՍՅԱՍԵՐ

Խաչիկ կաթողիկոսի մահից յետոյ, յոյները մի ամբողջ տարի յետաձգում էին հայոց կաթողիկոսի ընտրու-

թիւնը, որպէս զի կամաց-կամաց հայ ժողովրդին դարձնեն յունագաւան: Այս երևոյթը նկատելով Գազիկ Աբասեան Կարսի Թագաւորը՝ որ իւր Թագաւորութիւնը յունաց յանձնելով, տիրում էր մի քանի քաղաքների ու գիւղերի, բազմաթիւ եպիսկոպոսների և վարդապետների ներկայութեամբ ժողով կազմելով 1065 թ. կաթողիկոս է ընտրել տալիս Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Գրիգոր Վկայասէրին, որ ինքնակամ հրաժարուելով իշխանական փառքից և իր ամուսնուց, մտել էր կրօնական կեանքի մէջ: Սա ունեցաւ զանազան հեղինակութիւններ և շատ տօնելի սրբոց վարձագրութիւնը Թարգմանելով, անուանուեցաւ Վկայասէր: Վեց տարի հայրապետական գահը վարելուց յետոյ, տեսնելով հայոց կրած նեղութիւնները յունաց և պարսից ձեռքից չկարողանալով տանել այդ վիշտը, հայ իշխանների ցանկութեան համաձայն կաթողիկոս է օծում Լօռեցի Գէորգ վարդապետին և ինքն առանձնանում է Սեաւ լեռան մենաստանը: Նկատելով որ Գէորգը խռովութիւններ է ձրնաստանը՝ նկատելով որ Գէորգը խռովութիւններ է ձրնագրում ազգի մէջ, կրկին յանձն է առնում վարել հայրապետական գահը՝ պահպանելու ազգը զանազան խռովութիւններից: Իր կենդանութեան ժամանակ Անի քաղաքում կաթողիկոսական տեղապահ դրաւ իր քեռորդի Տէր-Բարսեղին և յետոյ ազգի խնդրանօք վերին Հայաստանում կաթողիկոս կարգեց. սակայն իր կենդանութեան ժամանակ ամբողջ հայ ազգի կաթողիկոսը համարւում էր ինքը՝ Գրիգոր Վկայասէրը, որ քառասուն տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը վախճանուեց 1105 թ.: Նրան յաջորդեց Տէր-Բարսեղը: Այս ժամանակից սկսած հայերը գաղթեցին Կիլիկիա, ուր փոխադրուեց և Կաթողիկոսական Աթոռը:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՆՈՒՆԻՆԻ

Բարսեղ հայրապետի մահից յետոյ, կաթողիկոս է ընտրուում Գրիգոր Գ. վարդապետ Պահլավունին, Սպիրատիշխանի որդին՝ քսան տարեկան հասակում. միևնոյն օրը ձեռնադրուում է եպիսկոպոս և կաթողիկոս (1113 թ.): Թէպէտ սրա կաթողիկոսանալուն հակառակ էր Դաւիթ Աղթամարայ եպիսկոպոսը, որ իր կուսակցութիւնը զօրացնելով օծուեց կաթողիկոս և նստեց Աղթամար, որպիսի Աթոռ մինչև այսօր գոյութիւն ունի, սակայն Գրիգոր Գ. օրինաւոր ժողով գումարեց Սեաւ-լեռան Կարմիր վանքում և անվաւեր հրատարակելով Դաւթի կաթողիկոսութիւնը, ինքը հաստատուեց կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ և Աթոռը զանազան տեղեր փոխադրելով, վերջին անգամ 1146 թ. գնաց Հռոմկլայ քաղաքը և այնտեղ հաստատեց Հայրապետական Աթոռը:

Մինչ Գրիգոր Գ. եկեղեցու պայծառութեան և ժողովրդի բարոյական կրթութեան մասին էր մտածում, արեւմուտքից սկսուեց մի արշաւանք, որ յայտնի է «Խաչակրաց արշաւանք» անունով, որի նպատակն էր Երուսաղէմ ազատել մահմեդականների բռնակալութիւնից:

Խաչակրաց արշաւանք կազմողներն էին Հռովմայ պապերը, որոնց նպատակն էր Երուսաղէմը ազատելու պատրուակով իրանց գերիշխանութիւնը տարածել և արեւելեան քրիստոնէից վրայ: Սակայն յոյները միանգամայն հակառակ լինելով այդ բանին, ամեն ջանք գործ են դնում խափանել այդ արշաւանքը: Հայերը, որ այդ ժամանակ Փոքր-Ասիայում և Կիլիկիայում նշանաւոր տեղ էին բռնում և Ռուբինեանց թագաւորութեան հիմն էին դրել, յունաց հակառակ վարուելով, ամեն կերպ օգնութիւն են տալիս

խաչակրաց արշաւանքին, կարծելով թէ զրանով կ'ազատուին յոյների և մահմեդականների մոլեռանդութիւնից: Սակայն սխալուեցին, որովհետև այդ ժամանակն էլ Հռովմայ պապերն էին աշխատում արեւելեան քրիստոնեաներին ի մի ձուլել կաթողիկոսեան հետ և մանաւանդ հայերիս ազգային առանձնայատկութիւնները ջնջել, օգուտ քաղելով մերոնց ցոյց տուած մտերմութիւնից: Այս արշաւանքը խաչակրաց պատերազմ է կոչւում նրա համար, որ բոլոր մասնակցող զինուորները իրենց հազուստի վերայ կարմիր խաչ էին կրում: Յիշեալ արշաւանքների ժամանակ, որ երկար տարիներ անընդհատ կրկնւում էր, միլիոնաւոր զոհեր եղան քրիստոնեայ ժողովրդի կողմից, սակայն Երուսաղէմը և սուրբ գերեզմանը դարձեալ մնաց մահմեդականների ձեռքը:

Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսի ժամանակ նորից սուր կերպարանք առաւ հայոց եկեղեցու միութեան խնդիրը յունաց հետ:

Գրիգոր կաթողիկոսը յիսուն և երեք տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը վախճանուեց և թաղուեց Հռոմկլայում:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Երբ Կիլիկիայում կազմուեց հայկական նոր իշխանութիւն՝ «Ռուբինեան հարստութիւն» անունով, և Կիլիկիան դարձաւ հայկական մի մեծ գաղթավայր, Հայրապետական Աթոռն էլ, ինչպէս ասուեց վերը, տեղափոխուեց այնտեղ: Բուն Հայաստանում մնացածները կոչւում էին Արեւելեան հայք, իսկ դէպի արեւմուտք և Կիլիկիա գաղթածները՝ Արեւմտեան հայք: Արեւելեան հայք թանգ գնահա-

տելով իրանց ազգային եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը՝ չէին կամենում որեւէ ուրիշ եկեղեցու հետ միանալ, իսկ Արեւմտեան հայք, յատկապէս Պահլաւունի կաթողիկոսները, ձգտում էին միութեան:

Տասնեակներու զարում իր սրբակրօն և առաքինի կեանքով փայլում է Ներսէս Կլայեցին, որ իր իմաստալից գրուածքների համար անուանուեց Շնորհալի: Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսը խորին ծերութեան հասնելով, Հռոմկլայում ժողովականների համաձայնութեամբ Ներսէս Կլայեցուն, որ իր եղբայրն էր, առաջարկեց ընդունել կաթողիկոսութիւնը: Ներսէսը սկզբում յանձն չէր առնում այդ վսեմ պաշտօնը, շատ բարձր համարելով իւր արժանաւորութիւնից, բայց ժողովականների միահամուռ ցանկութեան առաջ խոնարհելով, աւամայից յանձն առաւ իւր եղբոր ձեռքից ընդունել կաթողիկոսութիւնը 1166 թ. իսկ Գրիգորը երեք ամսից յետոյ վախճանուելով Հայրապետական Գահի իշխանութիւնը թողնում է Ներսէսին:

Զնայելով որ նորընտիր հայրապետի առաջ զրուած էր յունաց եկեղեցու հետ միութեան մեծ և ազմկալից խնդիրը, որի դէմ պարտաւոր էր միշտ մաքառելու, այնուամենայնիւ նախ և առաջ իր մեծ ուշադրութիւնը դարձրեց Ազգի և Եկեղեցու ներքին գործերի վրայ:

Ներսէսը գրեց մի «Ընդհանրական» կոնդակ՝ Աստուածային հոգով և լի իմաստութեամբ. նա իր քաղցր և ազդու խօսքերով ու յորդորներով խրատում է եկեղեցու առանձին-առանձին դասակարգերին՝ իւրաքանչիւրին հասկացնելով իր պարտականութիւնը առ Աստուած, առ Ազգն և եկեղեցին, յորդորելով ամենքին միաբան սիրով դէպի գործունէութիւն:

Ներսէս Շնորհալին չբաւականացաւ իր հայրապետական ներքին գործերի բարեկարգութիւններով, այլ թողեց նաև շատ գրաւոր աշխատութիւններ, այն է՝ շատ հոգեւոր

երգեր ու շարականներ. Հայոց համառօտ պատմութիւն, մի չափաբերական գրուածք, որ կոչվում է «Յիսուս Որդի» և այլ գրուածքներ:

Ապա զբաղուեց յունաց կողմից առաջարկուած՝ եկեղեցիների միութեան խնդրով, որ սկիզբն էր առել դեռ իր նախորդի ժամանակ: Ներսէս յաջորդելով իր եղբայր Գրիգոր Պահլաւունուն, զանազան նամակներ գրեց յունաց Մանուէլ կայսեր և Միքայէլ պատրիարքին՝ ներկայացնելով նրանց Հայոց եկեղեցու դաւանութիւնը: Կայսրը և պատրիարքը սիրտ առնելով Ներսէսի նամակներից՝ պատգամաւոր ուղարկեցին նրա մօտ, որոնք եկան Հռոմկլայ և երկար խօսեցին հաւատի և եկեղեցու արարողութիւնների վրայ, որի միջոցին պարզուեց մի քանի թիւրիմացութիւններ, որ երկու եկեղեցիների մէջ վէճերի առարկայ էին դարձել դարերի ընթացքում: Պատգամաւորները Հայ եկեղեցու դաւանութեան և եկեղեցական կարգերի մասին Ներսէսից թուղթ ստացան և դարձան Կոստանդնուպօլիս, որի մէջ իմաստուն Հայրապետը գրում է թէ առանց աքեղեան եպիսկոպոսների և ժողովրդի համաձայնութեան, անկարող է միութեան գործին վերջ տալ միմիայն Միջագետքի և Կիլիկիայի եպիսկոպոսների խորհրդով: Յոյները հաւանութիւն տուին: Կայսրը և Կ. Պօլսի յոյն պատրիարքը ևս միութեան գործը ի կատար ածելու համար թուղթ ուղարկեցին: Այս միջոցին Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսը նկատելով գործի յաջողութիւնը, Հայաստանի բոլոր եպիսկոպոսներին միաբան ժողովով նամակներ գրեց և խնդրեց նրանց համաձայնութիւնը այս խնդրում: Սակայն դեռ պատասխան չստացած՝ վախճանում է 1173 թ. 75 տարեկան հասակում, եօթը տարի վարելով իր իշխանութիւնը, և եկեղեցիների միութեան խնդիրը մնում է անկատար: Շնորհալուն յաջորդում է իր եղբոր որդի Գրիգորը, որին Ներսէսի մարմինը Հռոմկլայի դամբարանի մէջ ամփոփող

բոլոր եպիսկոպոսները տանում են եկեղեցի և օծում կաթողիկոս: Մեր եկեղեցին Շնորհալուն դասեց սրբոց կարգը:

34.

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ

Գրիգոր կաթողիկոսը՝ մականուանեալն Տղայ, յաջորդելով Շնորհալուն, հետեց իր նախորդին՝ յունաց հետ միաբանական սէր և համերաշխութիւն ունենալու խնդրում. հաստատեց եկեղեցական այն բոլոր կարգերը, ինչ որ սահմանել էր Շնորհալին: Միութեան գործը ի կատար ածելու համար հայ եպիսկոպոսների հետ թղթակցութիւն անելուց յետոյ, Հռոմկլայում ժողով գումարեց 1179 թուին: Այս ժողովում Տարսնի եպիսկոպոս Ներսէս Լամբրոնացին, որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիների սիրոյ և հաշտութեան ջերմ պաշտպան էր, մի ազդու ատենաբանութեամբ կամենում էր ցոյց տալ անմիաբանութիւնից առաջ գալիք վնասները և միաբանութիւնից՝ մեծամեծ օգուտները: Այս խնդրի առիթով յունաց մետրօպօլիտները ևս ժողովք արին Կ. Պօլսում և առաջարկեցին հայոց՝ ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Կաթողիկոսը ժողով գումարելով՝ հաւանութիւն տուաւ այս առաջարկութեանը և միայն 33 եպիսկոպոսների ստորագրութեամբ ժողովի վճիռն ուղարկեց Կ. Պօլիս յատուկ թղթատարներով, որոնք արգելքի հանդիպելով՝ Կեսարիայից վերադարձան: Երբ Գրիգոր Տղան պատրաստուում էր նորից ժողովի վճիռն ուղարկել, լսուեց Մանուէլ կայսեր մահը, որով և միութեան խնդիրը դարձեալ մնաց անկատար:

Թէև կայսեր և պատրիարքի մահով միութեան խնդիրը մնաց առկախ, այնուամենայնիւ Հռոմկլայի ժողովի վճիռը

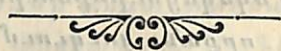
և Լամբրոնացու ատենաբանութիւնը մեծ դժգոհութեան առիթ էր տուել մանաւանդ Արևելեան հայերին: Բուն Հայաստանցիք, այն է՝ Ձորագետցիք, Սիւնեցիք, Շիրակեցիք և Սանահնեցիք, որոնց գլխաւորն էր Սանահնու վանքի վանահայր Գրիգոր Տուտէորդին, միութեան մասին լսել անգամ չէին կամենում: Գրիգոր Տուտէորդին մի շատ համարձակ նամակով յանդիմանում է Գրիգոր կաթողիկոսին և նրա բոլոր խորհրդակիցներին: Արևելեան Հայք այլևս չէին ցանկանում Գրիգորին կաթողիկոս ճանաչել, այլ կամենում էին Անի քաղաքի Բարսեղ անուհով մի եպիսկոպոս օծել կաթողիկոս:

Յունական եկեղեցու հետ միութեան խնդիրը առկախ մնալուց յետոյ ատելութիւնն աւելի ևս բորբոքուեց հայերի և յոյների մէջ նամանաւանդ այն ժամանակ, երբ հայերը համակրութիւն ցոյց տուին դէպի խաչակիրները, որովհետև Հայերը միութիւն ասելով հասկանում էին երկու եկեղեցիների քրիստոնէական սիրոյ միութիւն, իսկ յոյները Հայաստանեայց եկեղեցու ինքնուրոյնութեան ջնջում. միութեան խնդիրը որքան յուզում էր, այնքան էլ ատելութիւնը երկու ազգերի մէջ սաստկանում էր: Սրա հետ միասին և Հայաստանեայց եկեղեցու հարազատ գաւազանների մէջ ևս առաջ էր գալիս մեծամեծ խռովութիւններ ու երկպառակութիւններ: Հայոց Լևոն իշխանը և Գրիգոր կաթողիկոսը խաչակիրներին ընդառաջ գնացին մինչև Սելևկիա քաղաքը և բերին Կիլիկիա. ուր և տալով նրանց մեծ պաշար, սիրով հիւրընկալեցին: Սրա համար Գերմանիայի Ֆրիդրիկոս կայսրը հայոց կաթողիկոսին և իշխանին մեծամեծ խոստումներ է անում, բայց տակաւին Եւրոպա չվերադարձած՝ մեռնում է և բոլոր խոստումները մնում են անկատար:

Գրիգոր Տղան 20 տարի Հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ 1193 թ. վախճանուեց և թաղուեց

Հոռմկլայում իր նախորդներին մօտ, որին յաջորդեց իւր եղբօրորդին Գրիգոր Ե. Գահավէժ կամ Քարավէժ անունով:

Սորա կաթողիկոսութեանը եպիսկոպոսներից և իշխաններից ոմանք հակառակ լինելով, ամբաստանում են Լեոն իշխանի մօտ և նա ստիպուած կաթողիկոսին արգելանոցի մէջ է դնում, մինչև որ նրա մասին եպիսկոպոսների ժողովը որոշումն անի, սակայն մինչև այդ ժողովի գումարելը Գրիգոր կաթողիկոսը կամենալով արգելանոցի պարսպի բարձրութիւնից փախչել, պարանը կտրւում է և ընկնելով քարերի վրայ, ջախջախւում է ու հոգին աւանդում, որի համար և պատմութեան մէջ յիշատակւում է «Քարավէժ» անունով:

ՇՐՋԱՆ Դ.

35.

(1441—1800 թ.)

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒՄԻՆ ԵՒ ԿՐԿԻՆ ՀԱՄ-
ՏԱՏՈՒՄԻՆ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆՈՒՄ, ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՒՍԱԲԷԿԵԱՆ,
ԵՒ ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ: ՊԱՏ-
ՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ:

Տասնևչորսերորդ դարու վերջումը Ռուբինեանց հարստութեան վերջին թագաւորը Լեոն Զ. Լուսինեան՝ քանի մի արիւնահեղ պատերազմներ վարելուց յետոյ, կալանաւորւում է արտաքին թշնամիներից. իսկ երբ ազատւում է՝ երուսաղէմի վրայով անցնում է Եւրոպա, շրջում է շատ երկիրներ իր իշխանութիւնը վերականգնելու համար, բայց չհասնելով իր նպատակին, վախճանւում է Փարիզի մէջ 1393 թուին և թաղւում է Կելեստինեան վանքում, որով և վերջանում է Ռուբինեանց թագաւորութիւնը:

Այդ ժամանակներում մի կողմից Ունիթոոները, իսկ միւս կողմից Լանկթամուրեան արիւնալի արշաւանքները Հայաստանի վրայ, վրդովում էին Հայոց եկեղեցունեքին խաղաղութիւնը, որովհետև Ռուբինեանց թագաւորութիւնը վերջանալուց յետոյ Հայաստանի վիճակը արդարև մասնւում է վերջին թշուառութեան, Ունիթոոները լրենց հետևողներ գտնելով Ուրմիոյ Ներսէս և Կարնոյ

Սիմէօն-Բէկ եպիսկոպոսներին, ամէն կերպ աշխատում էին լատինական նոր աղանդը տարածել Հայերի մէջ։ Նրանք հայ եկեղեցու խորհուրդները չընդունելով, այն է մկրտութիւնը և ս. պատարագը, երկբայելի էին համարում և մի անգամ մկրտուածին նորից մկրտում էին, եկեղեցականներին նորից ձեռնադրում և աշխատում էին հայ ժողովրդի մէջ տարածել այն գաղափարը, թէ առանց կաթողիկ եկեղեցու չկայ հոգու փրկութիւն։ Սրանց գլխաւոր գործիչները մեծ եռանդով հայ եկեղեցու դէմ ամէն տեսակ յարձակումներ էին գործում, իսկ Հայոց եկեղեցին այս հակառակորդների դէմ խօսքով և գրութիւններով կռւում էր երկու քաջ ախոյեանների ձեռքով՝ որոնք էին Յովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին։ Սրանց մեր եկեղեցին դասեց սրբոց կարգը։

Պակաս ազդեցութիւն չունեցաւ նաև այն հանգամանքը, որ վերջին մի քանի կաթողիկոսներ ընտրւում էին առանց ազգի հաւանութեան, որով և Կիլիկիայի Հայրապետական Աթոռը իսպառ համարւում էր օտարացած։ Սրա համար շատ ցաւում էին առաւել ևս Արևելեան հայերը, ուստի մտածեցին հայրապետական Աթոռը կրկին փոխադրել Վաղարշապատ—ս. Էջմիածին *)։

Յովսէփ Գ.ի կարճօրեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ Գրիգոր Մուսաբէկեանց 1400 թուին ընտրւում է կաթողիկոս և մի օրուայ մէջ ձեռնադրւում է հինգ եպիսկոպոս առանց ազգի ընտրութեան։ Կիլիկիայի միւս եպիսկոպոսները լսելով այս գեղծումն, բողոքում են Արևելեան հայե-

*) Արշակունեաց թագաւորութեան անկումից յետոյ պարսից և յունաց արշաւանքների ժամանակ Հայրապետական Աթոռը փոխադրուեց Դըւին։ Բագրատունեաց թագաւորութեան օրով Դըւինից փոխադրուեց Անի, իսկ Բագրատունեաց անկումից յետոյ մնաց աստանդական, և երբ զօրացան Ռուբինեանք, 1294 թուին հաստատուեց Սիս մայրաքաղաքում։

րին և խնդրում, որպէսզի հոգ տանեն Հայրապետական Աթոռի վրայ, որ այդ ժամանակ իսպառ անշքացած էր վերջին միջանի փառասէր և շահամոլ կաթողիկոսների շնորհիւ։ Արևելեան հայերն ու առաջնորդները վաղուց ծանօթ լինելով կաթողիկոսութեան տխուր վիճակին, երբ ստանում են բողոքագիրը, իսկոյն միաձայն խորհրդով Վաղարշապատում ժողով կազմելով թուով մօտ 700 հոգի՝ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և երէցներ, թուղթ են գրում Գրիգոր կաթողիկոսին և հրաւիրում են գալ և նստել ս. Էջմիածնում, բայց նա չի ընդունում ազգի հրաւերը։ Ազգը 1441 թուին գումարելով առաւել մի բազմամարդ ժողով՝ ընտրում է կաթողիկոս Կիրակոս Վիրապեցուն, որ միևնոյն օրը օծուեց եպիսկոպոս և կաթողիկոս։ Սա Աթոռը փոխադրեց Սսից ս. Էջմիածին։ Այդ ընտրութեանը հաւանութիւն ցոյց տուաւ Աղթամարայ Դաւիթ կաթողիկոսը իր բոլոր եպիսկոպոսներով և այնուհետև թէպէտ Սսի Աթոռը ճանաչուեց իբրև հակաթոռ, բայց այնուամենայնիւ չդադարեց մինչև այսօր սոյն տեղի մասնաւոր կաթողիկոսութիւնը։ Եւ երբոր Հայաստանեայց եկեղեցու Հայրապետական աթոռը կրկին ս. Էջմիածին փոխադրուեց և Կիրակոս Վիրապեցին կաթողիկոսացաւ, Գրիգոր Մուսաբէկեանց ևս մնաց կաթողիկոս Սսի մէջ։ Այսպիսով ազգը երեք կաթողիկոսական աթոռներ ունեցաւ, այն է՝ ս. Էջմիածնի, Սսի և Աղթամարայ. սա-կայն ս. Էջմիածնի Աթոռը համարւում է «Ամենայն Հայոց Աթոռ», իսկ Սսի և Աղթամարայ աթոռները՝ մասնաւոր։ Կիրակոս Վիրապեցին՝ ս. Էջմիածնում կաթողիկոսական օծումն ընդունելուց յետոյ, զանազան շրջաբերական կոնդակներ է ուղարկում հայոց բոլոր եպիսկոպոսներին, նոյնպէս Սսի և Աղթամարայ կաթողիկոսներին՝ ազգի մէջ սէր և միաբանութիւն հաստատելու համար և ապա Թոմա Մեծոփեցի վարդապետի գործակցութեամբ ըստ ամենայնի

կարգաւորում է Հայրապետական Աթոռը, նորոգում է Եւթիմիածնում ու Հռիփսիմէի և այլ հինօրեայ վանքերն ու եկեղեցիները: Երբ կաթողիկոսը զբաղուած էր այսօրինակ բարի գործերով, յանկարծ միքանի եպիսկոպոսներ և վանականներ զրպարտելով նրան իբրև կախարդ և հերձուածող, չարախօսեցին Երևանի իշխողի առաջ, եւ երբ մօտ երեսուն չարախօս անձինք յարձակուեցին և կամենում էին զահրնկէց անել կաթողիկոսին, նա փախաւ թաքկացաւ և ապա իր երկամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ հրաժարուեց և սկսեց առանձին կեանք վարել: Նրա տեղ կարգւում է՝ առանց ազգի հաւանութեան Գրիգոր Ժ. Մակունցի, որ իր կաթողիկոսութեան ժամանակ շարունակեց Կիրակոս Վիրապեցու սկսած բոլոր բարի գործերը, նորոգեց ու Էջմիածինը, հարստացրեց նրան՝ զանազան կալուածքներ ձեռք բերելով: Գրիգոր Ժ. ի կաթողիկոսութեան օրով Օսմանցիք տիրում են Կ. Պօլսին և Սուլթան Մեհմէմէդ Յաթիի արքունի հրովարտակով Պուրսայի Յովակիմ եպիսկոպոսը կարգւում է պատրիարք տիտղոսով առաջնորդ, որով և 1461 թուից սկսւում է Կ. Պօլսում Հայոց պատրիարքութիւնը, որ տևում է մինչև հիմա:

36.

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՂԲԱԿԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Սահակ Գ. Մելքիսէթ կաթողիկոսի եղբօր որդին 1624 թուին պարսից հարկապահանջութիւնից ընկնելով մեծ պարտքի տակ, թաքուն փախաւ Վան քաղաքը, ուր մնաց հինգ տարի: Այդ միջոցին ազգը լսելով Էջմիածնի փակակալ Մովսէս Գ. ի համբաւը, որ արդէն տարածուեց էր ամենայն տեղ, միաձայն հաւանութեամբ ընտրեցին կաթողիկոս և նա խոնարհուելով ամբողջ ազգի թախան-

ձագին խնդրանաց 1629 թուին ընդունեց կաթողիկոսական ու օծումը: Բայց որովհետև այդ միջոցին վախճանում էր պարսից Շահաբաս թագաւորը և նրան յաջորդել էր Շահ Սէֆի, ուստի հայ իշխանները կանչում են նրան Ասպահան քաղաք և թագաւորից ստանում են Մովսէսի կաթողիկոսութեան հաստատութեան հրովարտակ. միանգամայն և ազատութիւն արքունական ամեն տեսակ հարկերից, որով ու Էջմիածինը ազատուեց պարտքերից և Մովսէս կաթողիկոսը դարձաւ իր Աթոռը՝ վարելու իր Հայրապետական ծանր պաշտօնը:

Սահակը 1630 թուին լսելով Մովսէսի կաթողիկոսանալը, աշխատեց իր կաթողիկոսական իշխանութիւնը վարել Օսմանեան տէրութեան մէջ, բայց յաջողութիւն չունեցաւ. ուստի խոնարհուելով Մովսէսի առաջ՝ հրաժարուեց Աթոռից և առանձնացաւ ու Էջմիածին մինչև իր մահը:

Մովսէս Գ. ու օծումն ընդունելուց յետոյ զբաղուեց ու Էջմիածնում վայելուչ շինութիւններ անելով և ներքին բարեկարգութիւններով, հաստատեց և բարեկարգեց ու Էջմիածինը, եկեղեցական ժամակարգութիւնն ընդարձակեց: Երեքեկէս տարի միայն վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ վախճանուեց Երևանում և թաղուեց տեղոյն գերեզմանոցում 1632 թ., որի մահից յետոյ ընտրւում է կաթողիկոս նրա աշակերտ Փիլիպպոս Աղբակեցին:

Փիլիպպոս վարդապետ Աղբակեցին, որ մի սրբակրօն և խաղաղասէր հոգեւորական էր, կաթողիկոսական ու օծումն ընդունելուց յետոյ, հոգ տարաւ իր նախորդի սկսած գործերը վերջացնելու. Էջմիածնի աւերուած շինութիւնները և ու Հռիփսիմէի ու Կայիանէի վանքերը, որ

կիսաւեր էին՝ նորոգեց։ Այդ ժամանակներում մեծ խռովութիւն էր ծագել Կ. Պօլսում, ուր պատրիարքական Աթոռը խլում էին միմեանց ձեռքից. նոյնիսկ աշխարհականները ձգտում էին բարձրանալ պատրիարքական Աթոռ՝ մեծ-մեծ գումարներ վառնելով, որով եկեղեցին ընկնում է ծանր պարտքերի տակ։ Փիլիպպոս կաթողիկոսը առաջ գնաց Երուսաղէմ, ուր ժողով գումարելով եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից, սէր և մտերմական յարաբերութիւն հաստատեց Էջմիածնի ու Սսի կաթողիկոսական Աթոռների միջև։ Ապա գնաց Պօլիս ուր ազգութարոգներով նոր պատրիարք կարգելով այնտեղ ոմն Յովհաննէս Մուղնեցի վարդապետին և բոլորովին հաշտեցնելով, ազգային և եկեղեցական գործերին տուեց կանոնաւոր ուղղութիւն։ Փիլիպպոսի Տաճկաստան եղած ժամանակ Լեհաստանի Նիկոլ եպիսկոպոսը, որ եպիսկոպոսական կոչումից զրկուած էր իր նախորդ Մովսէս կաթողիկոսից, դիմեց կաթողիկոսին և խորամանկութեամբ ստացաւ հայրապետից ներուհի, ապա դառնալով Լեհաստան, սկսեց աւելի դաւանափոխութեան առիթ տալ ժողովրդին։ Հայերը թէպէտ երկար ժամանակ մեծամեծ հալածանքների ենթարկուելով ընդդիմացան, սակայն շատերը ձուլուեցին կաթողիկոսութեան մէջ, իսկ Նիկոլ 53 տարի մնալով հայ ժողովրդին մոլորեցնող, մեռաւ ամէնքից արհամարհուած և ատուած։ Եւ այսպէս Փիլիպպոս կաթողիկոսը Կ. Պօլսում խռովութիւնները դադարեցնելով, եկեղեցիների պարտքերը վճարելով, առատաձեռն նուէրներ ժողովեց և 1654 թուին վերադարձաւ ս. Էջմիածին ու սկսեց Էջմիածնի զանգակատունը շինել, բայց դեռ չաւարտած 1655 թ. վախճանում է 22 տարի հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ և թաղւում է ս. Հսիփսիմէի վանքում։

ՅԱԿՈԲ ԶՈՒՂԱՅՅԻ ԵՒ ԵՂԻԱՉԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Փիլիպպոսի մահից յետոյ կաթողիկոս է ընտրւում ս. Էջմիածնում Յակոբ Դ. Զուղայեցին և 1656 թուին օծւում է։ Սա իր նախորդի ժամանակուայ սկսած բոլոր գործերն ու շինութիւնները վերջացրեց, շատ վայելուչ կերպով պատրաստեց կաթողիկոսարանը և նորանոր շէնքեր աւելացրեց, հայկական գրքերի տպագրութիւնը ծաղկեցրեց, իսկ Մատթէոս Ծորեցի սարկաւազին ուղարկելով Ամստերդամ և հմուտ արուեստաւորների ձեռքով գեղեցկացրեց տառերի ձևը։ Յակոբի կաթողիկոսութեան ժամանակ կրկին նորոգւում է Պօլսոյ պատրիարքական Աթոռի խռովութիւնները, որովհետեւ Օսմանեան տէրութեան հրովարտականքի համաձայն աշխարհական անձինք ևս պաշտօն էին վարում տեղակալ անունով։ Այդ խռովութիւնների ժամանակ Այնթապցի Եղիազար վարդապետը, որ երբեմն Պօլսոյ պատրիարք էր, կարգւում է Երուսաղէմի պատրիարքութեան փոխանորդ։ Սա հետաքրքրուելով Երուսաղէմի սուրբ Յակոբեանց վանքի յիշատակարաններով և տեսնելով, որ յոյները ամեն կերպ աշխատում են տիրել Երուսաղէմի ս. Յակոբայ վանքին և յափշտակել Հայոց նուիրական ուխտատեղին, յաջողեցնում է յոյներին յաղթել. բայց նրա ցանկութիւնն էր ոչ միայն պատրիարքութիւնն ստանալ, այլև Օսմանեան տէրութեան մէջ բնակուած հայերի վրայ կաթողիկոս լինել։ Սակայն այդ չէ յաջողւում, որովհետեւ թէպէտ Սսի Խաչատուր կաթողիկոսի միջոցով օծւում է, բայց Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքը իսպառ մերժում է նրան։

Յակոբը գնալով Պօլիս և իմանալով Եղիազարի վարմունքը, գնում է այնտեղից Ադրիանուպոլիս, խափանում է

Ներկայումս հաստատութեան հրովարտակը և ինքը՝ իշխանութիւնից նոր հրովարտակ ստանալով իրան համար որպէս կաթողիկոս ամենայն Հայոց, վերադառնում է ս. Էջմիածին։

Այս ժամանակներում նորոգուեց դարձեալ Երուսաղէմի և Պօլսոյ աթոռների շփոթութիւնները։ Յակոբ կաթողիկոսը 1679 թ. կրկին անգամ գնաց Էջմիածին Պօլս և առանձին նամակով հրաւիրեց Ներկայումս, որպէս խաղաղութիւն ձգէ երկու Աթոռների մէջ։ Սակայն Զատիկի տօնների պատճառով Ներկայումս ուշացաւ և երբ տօներից յետոյ ուղևորուեց, Յակոբ կաթողիկոսը հիւանդացաւ և վաճանուեց ու թաղուեց Բերայի հայոց գերեզմանատանը՝ Հայրապետական Աթոռը 25 տարի վարելուց յետոյ։ Սրանից յետոյ Ներկայումս կրկին գնաց Երուսաղէմ և համարձակ կերպով սկսեց վարել կաթողիկոսական իշխանութիւնը Երուսաղէմի մէջ յատուկ մի եկեղեցի շինելով և անուանելով նրան Էջմիածին։

Յակոբ կաթ. մահից յետոյ ս. Էջմիածնի Աթոռը երկու տարի մնաց պարապ. ապա Էջմիածնի միաբանութեան խորհրդով և Երևանի պարսից իշխանի հաճութեամբ հրաւիրեցին Ներկայումս ս. Էջմիածին՝ կաթողիկոսական պաշտօնը վարելու համար, և սա գնալով Կ. Պօլս, ստացաւ հրովարտակ և գնաց ս. Էջմիածին, ուր ձեռնամուխ եղաւ զանազան շինութիւնների և նորոգութիւնների։ Ներկայումս իննը տարի վարելով Հայրապետական Աթոռը վախճանուում է 1691 թուին։

38.

ՍԻՄԷՕՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻ ԵՒ ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻ-ԿՈՍՆԵՐԸ

Շամախեցի Յակոբ Ե. կաթող. մահից յետոյ ս. Էջմիածնի մէջ դումարուած Ժողովով և ազգի ցանկութեամբ

ընտրուում է կաթողիկոս Սիմէօն Երևանցին և օծուում է 1763 թ. ապրիլի 20-ին։ Սա իր ընտրութիւնից յետոյ անմիջապէս թուղթ է գրում Տաճկահայաստանի ազգայիններին և յայտնում է նրանց և նրանցից ևս ստանում է հաւանութիւն իր ընտրութեան մասին։ Սիմէօնի նշանաւոր գործերի թուում կարելի է համարել և այն, որ նրան յաջողուեց՝ ի թիւս նրա զանազան օգտակար շինութիւնների, ս. Էջմիածնում տպարան հաստատել և տօնացոյց սահմանել, որպէսզի Ազգը Լատինահայոց տօնացոյցներից ազատ մնայ. շինել տուաւ նաև թղթի գործարան և այդ գործարանից ստացած թղթով տպագրում էր թէ՛ տօնացոյցը, թէ՛ ուրիշ օգտակար գրքեր և թէ՛ իր հեղինակութիւնները։ Եւ ապա ներքին զանազան կնճռոտ խնդիրներին վերջ տալուց յետոյ, ձեռք դարկեց և ուրիշ նշանաւոր շինութիւններ անելու, այն է՝ Վաղարշապատ գիւղը բաւական հեռաւորութեամբ վանքից զատեց, գիւղում շինեց ծխական եկեղեցի, վանքը շրջապատեց ամուր և ընդարձակ պարիսպներով, շինեց սեղանատուն, միաբանութեան սենեակներ և վերջապէս Էջմիածինը հարստացրեց նոր նոր կալուածքներ ձեռք բերելով։ Նա նոյնպէս կարգադրեց, որ մեծի պահոց մէջ ս. Յովհաննէս Երուսաղէմի հայրապետի և ս. Յովհաննէս Օձնեցու հետ տօնեն Յովհաննէս Որոտնեցու, Գրիգոր և Մովսէս Տաթևացու յիշատակները, իբրև քաջ ախոյեանների ընդդէմ Ունիթոնների։ Կաթողիկոսարանում սահմանեց մի յիշատակարան՝ «Զամբու» անունով, որ ամեն մի կաթողիկոս արձանագրի այդ յիշատակարանի մէջ իր ժամանակակից անցքերը և կատարած գործերը, Էջմիածնի բոլոր կալուածների անունները, կալուածագրերի և հրովարտականների պատճէնները, հայրապետների, մասնաւոր կաթողիկոսների ու պատրիարքների ունենալիք յարաբերութեան ձևերը և այլն։

Սիմէօն կաթողիկոսը, Աղուանից կաթողիկոսութեան

և ս. Էջմիածնի Աթոռի մէջ երեցած պառակտումն հեռացնելու համար թիֆլիզեցի Դաւիթ եպիսկոպոսի միջոցով մի արծաթեայ ոսկեզօծ տուփի մէջ ամփոփած ս. մասունքներ ուղարկեց ընծայ Ռուսաց Եկատարինէ Բ. կայսերուն, որ կատարելով կաթողիկոսի խնդիրը, թանկագին ընծաներ ևս ուղարկեց նրան: Կաթողիկոսը՝ ինչան երախտագիտութեան կայսերական տան համար գրեց գոհացողական մաղթանք, որ մինչև այսօր կատարւում է մեր եկեղեցում կայսերական տօներին: Եւ այսպէս ս. կաթողիկոսը իր բազմարդին մեծագործութեամբ տասնևեօթը տարի վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը, վախճանուեց 1780 թուին յուլիսի 26-ին և թաղուեց ս. Գայիանէի վանքի գաւթում:

Սիմէօնի մահից յետոյ, Աթոռի միաբանութեան և Երևանի պատուաւոր անձանց հաւանութեամբ ընտրւում և օծւում է կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցին 1780 թուին: Այդ ընտրութիւնը լսելով Կ. Պօլսի Չաքարիա պատրիարքը, սաստիկ վրդովւում է: Բայց Ղուկասի արած զիջողութիւնը և մեղմ վարմունքը տեսնելով, պատրիարքը և իր ժողովուրդը շուտով ստորագրեցին իրանց հաւանութեան թուղթը և ստացան սուլթանից նրա հաստատութեան հրովարտակը:

Ղուկաս կաթողիկոսը իր իշխանութեան օրով ս. Էջմիածնում մեծամեծ շինութիւններ անելով Մայր տաճարի և վանքի մէջ, զիմեց զանազան միջոցների և թանկագին ընծաներ տալով, կարողացաւ ս. Էջմիածինն ազատել Աղա-Մահմադ խանի ասպատակութիւնից բարեկարգելով ս. Էջմիածնի տնտեսական կառավարութիւնը: Եւ 20 տարի արժանաւոր հոգատարութեամբ վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը, 1799 թուի դեկտեմբերի 27-ին վախճանուեց և թաղուեց ս. Գայիանէի վանքի գաւթում մի խոշոր գումար ևս թողնելով ս. Էջմիածնի զանաւարանում:

Շ Ր Զ Ա Ն Ե

19-րդ ԴԱՐԻ ՄԵՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

39.

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ, ԴԱԻԹ-ԴԱՆԻ-
ԷՂ ԵՒ ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

18-րդ դարի վերջին կաթողիկոսը է Ղուկաս Կարնեցին, որ 1780 թուին ընտրուելով, վախճանուեց 1799-ի դեկտեմբերի 27-ին: Ղուկաս կաթողիկոսի մահից յետոյ կաթողիկոս ընտրուեց Ռուսաստանի առաջնորդ թիֆլիսեցի Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ-Արղութեան 1800 թ. և հաստատուեց Ռուսաց և Տաճկաց կառավարութիւններից: Երբ ուղևորւում էր դէպի ս. Էջմիածին օծումը ընդունելու, թիֆլիսում միքանի օրուայ հիւանդումը թիւնից յետոյ վախճանուեց 19 մարտի 1801 թ., որի մարմինը տարան և թաղեցին ս. Էջմիածնում:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը իր երկարամեայ առաջնորդութեան ժամանակ՝ թէ՛ ռուսաց արքունիքից և թէ՛ հայ ժողովրդից վայելում էր մեծ յարգանք իր հաւատարիմ և օգտաւէտ գործունէութեանց համար: Նրա յորդորմամբ Խրիմի հայերը մեծ բազմութեամբ գաղթեցին Դօն գետի հովիտը և այնտեղ շինեցին մի նոր քաղաք Նոր-Նախիջևան անունով: Նոյն տեղը շինեց նոյնպէս մի քանի գիւ-

ղեր՝ բնակեցնելով այնտեղ հայ ժողովուրդը և ձեռք բերաւ նրանց համար զանազան արտօնութիւններ. շինեց ս. Խաչ վանքը, որ քաղաքից հեռու է մի ժամով. իսկ Հաշտարխան քաղաքում շինեց մի եկեղեցի՝ Պետրոս և Պողոս առաքելաների անունով:

Յովսէփ Արղութեան Արքեպիսկոպոսի թախանձանքով Ռուսաց արքունիքը եկատարինէ Բ. Կայսրուհու ժամանակ ցանկանում էր Անդրկովկասը և յատկապէս Հայաստանը ազատել տիրապետող մահմեդական խաների բռնութիւնից, որոնք նկատելով հայ ժողովրդի այսպիսի ձրգտումը, աւելի ևս սկսեցին նեղել և տանջել նրանց: Հայերը համբերութեամբ տանում էին բոլոր նեղութիւնները, այն յոյսով թէ շուտով Վրաստանի հետ միասին Ռուսաստանի խնամակալութեան տակ վայելելու են ազատութիւն: Սակայն մի անակնկալ դէպք՝ այն է՝ իշխան Գրիգոր Պատեմկինի մահը խանգարեց, որի մտերմութեան շնորհիւ միայն յոյս ունէր Յովսէփ Արքեպիսկոպոսը իկատար ածել իւր մտադրեալ նպատակը: Թէպէտ այս նպատակը, որ էր Հայաստանը մահմետականների բռնութիւնից ազատել, չյաջողուեց, սակայն յիշեալ հանգամանքը մեծ վստահութիւն էր ներշնչում ձգտել կաթողիկոսական գահին և դեռ Ղուկաս կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ նա էջմիածնի կաթողիկոսական տեղապահ նշանակուեց:

Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսանալուն, նոյն իսկ Ղուկաս կաթողիկոսը և էջմիածնի նշանաւոր եպիսկոպոսները գրեթէ հակառակ էին, կասկածելով թէ մի գուցէ Տաճկաց և Պարսից կառավարութիւնները իբրեւ տիրող պետութիւններ, որոնց հետ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը թշնամական յարաբերութեան մէջ էր, հայ ժողովրդից հանէին իրենց վրէժը:

Յովսէփի մահից յետոյ կաթողիկոս ընտրուեց Կ. Պօլ-

սի Դանիէլ պատրիարքը, սակայն մինչև սրա ս. էջմիածին հասնելը, էջմիածնի միաբան, Էսեգէթցի Դաւիթ եպիսկոպոսը իր ազգականների ձեռնառութեամբ և Երեւանի պարսիկ սարգարի հրամանով կաթողիկոսութիւնը գրաւեց և նոյն թուի ապրիլի 28-ին օծուեց ընդունեց, որով և ծագեց Դաւիթ Դանիէլեան վէճը և շարունակուեց բաւական ժամանակ, մինչև որ Ազգի իշխանների միջոցով Դանիէլը՝ 1802 թ. մայիսի 25-ին Իւշ Բիլիսայի ս. Յովհաննէսի վանքում օծուել էր, ժառանգեց կաթողիկոսական գահը և վախճանուեց 1810 թուին: Սրան յաջորդեց նոյն թուի նոյեմբերի 6-ին Հաշտարխանի եփրեմ արքեպիսկոպոսը:

Եփրեմ կաթողիկոսը, պարզամիտ և հեղաբարոյ մարդ էր: Սրա ժամանակ ընդարձակուեց էջմիածնի զբաղումը և նորոգուեց տաճարի տանիքը. բայց մի կողմից իր առատաձեռնութիւնը և միւս կողմից պարսկական բռնութիւնները պատճառ դարձան Աթոռի ծանր պարտքերի տակ ընկնելուն: Եփրեմ կաթողիկոսը չկարողանալով վճարել այդ պարտքը, դիմեց Ռուսաց տէրութեան սահմանը, գնաց Շուշի, յետոյ 1822-ին Հախպատ և ապա Տփլիս, և երբ Ռուսաց տէրութիւնը նուաճեց Երևանը, այնուհետև միայն կաթողիկոսը վերադարձաւ իր Հայրապետական Աթոռ ս. էջմիածին. բայց որովհետև ծերութեան պատճառով արդէն աչքերի լոյսը պակասել էր, ուստի 1830 թ. հրաժարուեց գահից, քսան տարի Հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ: Այնուհետև ապրեց հինգ տարի, վախճանուեց 1835 թ. և թաղուեց միաբանութեան հասարակաց գերեզմանատանը, ինչպէս որ ինքն առաջուց կտակել էր:

40.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Ը. ԿԱՐԲԵՅՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎՍՐՁՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒ-
ԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Եփրեմ կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ 1831 թ. ս. էջմիածնում գումարուած ժողովով կաթողիկոս ընտրուեց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որ նոյն տարին կայսերական հրովարտակով հաստատուեց և ընդունեց կաթողիկոսական սուրբ օծումն: Կաթողիկոսն այնուհետև միջանի կարևոր կարգադրութիւններ անելուց յետոյ՝ որոնք վերաբերում էին ս. էջմիածնի ընդհանրական կաթողիկոսի գերիշխանութեանն ու Տաճկաստանի յարաբերութեանը, սկսեց զբաղուել ներքին կարգադրութեամբ, այն է՝ վերանորոգեց տպարանը և տպագրեց եկեղեցական գրքերը, վճարեց ս. էջմիածնի բոլոր պարտքերը և մինչև անգամ մի գումար ևս յետաձգելով, դրեց արքունական գանձարանը՝ Մայր Աթոռի անունով. շինեց նաև ս. էջմիածնում մի քանի կարևոր շինութիւններ: Սրա կաթողիկոսութեան օրով 1836 թ. գրուեց և կայսրից հաստատուեց այն գրաւոր Սահմանադրութիւնը (Պոլոժենիա), որով պէտք է կառավարուէին Ռուսաստանի Հայոց եկեղեցիները և եկեղեցական վարչութիւնները: Ահա այդ կանոնադրութեան հիման վրայ 1837 թուին փետրուարի 22-ին ս. էջմիածնում բացուեց Սինօդը:

Յիշեալ Բարձրագոյն կարգադրութեան համաձայն Ռուսահայերն ունեցան հետեւեալ հաստատութիւնները.

Ս. էջմիածնում Սինօդ, որի նախագահն է Վեհափառ Հայրապետը ութ անդամներով, որոնք կարող են լինել եպիսկոպոսներ և թէ վարդապետներ:

Ռուսաստանի վեց վիճակում բացուեցին Կոնսիստո-

րիաներ, որոնց նախագահում են թեմակալ առաջնորդները չորս անդամներով: Անդամներից մինը լինում է վարդապետ կամ աւագ քահանայ, իսկ ֆնացածները քահանաներ: Ռուսաստանի վեց վիճակները կազմում են հետեւեալ թեմերը.

1) Երևանայ վիճակ, 2) Նոր-Նախիջևանի կամ Բեսարաբիայի, 3) Հաշտարխանի, 4) Վրաստանի և Իմերէթի, 5) Շիրուանու կամ Շամախու և 6) Ղարաբաղի վիճակ:

Իւրաքանչիւր թեմի մէջ՝ որոշուած գաւառական քաղաքներում բացուած են Հոգևոր կառավարութիւններ, որոնց նախագահում են տեղական յաջորդները, որ սովորաբար լինում են վարդապետ կամ աւագ-քահանայ երկու քահանայ անդամներով:

Գործակալները կամ եկեղեցիների բարեկարգութեան վերատեսուհները՝ մեծ քաղաքներում ընտրուում են Առաջնորդից, իսկ գաւառական քաղաքներում Յաջորդից, կամ Հոգևոր կառավարութիւնից, որոնք կատարում են իրանց մերձաւոր Հոգևոր իշխանութեան յանձնարարութիւնները և հսկում եկեղեցիների և եկեղեցականների բարեկարգութեան վրայ. սրանք սովորաբար լինում են քահանաները: Յովհաննէս Կարբեցին՝ վարելով իր իշխանութիւնը տասնևմի տարի, վախճանուեց 26 մարտի 1842 թ. և թաղուեց ս. էջմիածնում:

41.

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ

Յովհաննէս Կարբեցու մահից յետոյ նոր Պոլոժենիայի համաձայն 1843 թուին Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Պարսկաստանի ազգայինների պատգամաւորների մասնակցութեամբ միաձայն ընտրուեց կաթողիկոս Նոր-

Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին և Նիկողայոս Ա. կայսրից հաստատուեց նոյն թուականին:

Ներսէսը՝ իբրև հանձարեղ և գործունեայ հոգևորական շատ յարգուած էր ամենքից: Սա Վրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդութեան ժամանակ 1822 թ. Թիֆլիզում հիմնեց մի հոյակապ ուսումնարան, որ կոչուում է այժմ

Ներսիսեան Ազգային Հոգևոր Դպրոց՝ հիմնադրի անունով, որպէսզի Հայոց լեզուն և կրօնի ուսումըն առաջ տարուի: Նա կարողացաւ նիւթական ապահովութիւն տալ դպրոցին՝ ձեռք բերելով զանազան անշարժ կալուածներ՝ թէսք. էջմիածնի կալուածների արդիւնքով և թէ ժողովրդի առատածեւն նուիրատուութեամբ: Սա էր, որ առաջին անգամից սահմանեց եկեղեցիներում չափաբերական մա-

տեաններ ծնուածներին, պսակուածներին և վախճանուածներին՝ գրելու համար. նոյնպէս երէցփոխներ՝ իւրաքանչիւր եկեղեցում, տալով նրանց հաշուեմատեաններ՝ գրելու եկեղեցական ամեն տեսակ արդիւնքները. Ներսէսը

Երևանի և ս. Էջմիածնի ազատութեան համար բաւական աշխատեց ուսաց զօրքի հետ, և երբ նա նուիրուած իր հիմնած դպրոցին աշխատում էր նրան բարեկարգել՝ հրաւիրելով Փարիզից Շահան-Ջրպետ գիտնականին և Մոսկուայից Ալամդարեան հռչակաւոր վարդապետին կրօնուսոյց և ուրիշ բանիմաց անձանց, յանկարծ 1828 թ. նշանակուում է Բեսարաբիայի առաջնորդ և ուղևորուում է իր նոր պաշտօնատեղին:

Ներսէսը իբրև կաթողիկոս՝ աշխատում էր Կ. Պօլսի պատրիարքարանի հետ նախկին յարաբերութիւնները վերահաստատել և նրա առաջարկութիւններից պատրիարքարանը Մատթէոս պատրիարքի միջոցով համաձայնեց ընդունել հետևեալները՝ որ պատրիարքը համարուի կաթողիկոսի փոխանորդ, որ սուրբ Միլոնը պատրիարքի անունով ուղարկուի և պատրիարքարանից բաժանուի որոնց հարկաւոր է և որ կաթողիկոսը համարուի Լուսաւորչի օրինաւոր յաջորդ և ընդհանրական հայրապետ: Յիշեալ յարաբերութիւնները վերականգնելուց յետոյ սկսեց զբաղուել ս. Էջմիածնի շինութիւններով, ս. Գայիանէի վանքին մօտիկ մի անտառ ձգեց և անտառին կից շինեց ընդարձակ լիճ և այսպիսով բաւական մաքրուեց ս. Էջմիածնի ծանրատար օդը, մի մշակած կանոնադրութեամբ հաստատեց ս. Էջմիածնում Վանական կառավարութիւն, այնտեղ նա հիմնեց նաև շերամապահութեան և շաքարի գործարան, բայց յաջողութիւն չունենալով դադարեց: Եւ որովհետև Ներսէսը իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրեց Աթոռի անտեսական մասը կանոնաւորելու, այս պատճառով դպրոցի և տպարանի գործերը մնացին անխնամ: Վիճակներում նշանակուում էր կառավարիչներ, փոխանակ հաստատուուն առաջնորդների, յաջորդների ու գործակալների պաշտօնի մէջ կարգում էր աշխարհական մարդիկ, որոնցից ստանալով վիճակային բոլոր արդիւնքները,

գործադրում էր իր ձեռնարկած շինութիւնների վրայ: Ներսէս կաթողիկոսը իրեն տեղակալ նշանակելով էջմիածնի Սինօղի աւագ անդամ Ղուկաս Արք. Եպիսկոպոսին, ինքը մեծ մասը անց էր կացնում Թիֆլիզում, ուր և վաճառուէց յանկարծակի մահուամբ 13-ն փետրուարի 1858 թուի: Մարմինը մեծ հանդէսով փոխադրեցին ս. Էջմիածին և թաղեցին Դանիէլ կաթողիկոսի գերեզմանի մօտ:

42.

ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒ ԳԷՈՐԳ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Ներսէս Ե. կաթողիկոսի մահից յետոյ ս. Էջմիածնի ընտրողական ժողովում կաթողիկոս ընտրուեց Կոստանդնուպօլսի նախկին պատրիարք Մատթէոսը 1858 թուին և կայսերական հրովարտակով հաստատուելով, 1859 թ. ընդունեց Հայրապետական ս. Օծուֆն:

Մատթէոս կաթողիկոսը իր իշխանութիւնը ստանձնելուց յետոյ աւելի զբաղւում էր գրական գործերով: Ունի հայերէն գրաբար և աշխարհաբար զանազան կրօնական բովանդակութեամբ 12 հատոր գիրք, որոնց մէջ նշանաւոր են «Հանդէս ուղղափառութեան Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ» և «Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ» գրքերը: Ներսիսեան դպրոցի կառավարութեան համար տուաւ մի նոր կանոնադրութիւն՝ տպագրուած 1861 թուին: Թէ թեմական և թէ գաւառական քաղաքներում բաց արաւ երկսեռ ծխական դպրոցներ և իր ժողովրդասէր բնաւորութիւնով վանքերի եկամուտները յատկացրեց դպրոցներին և այսպէս վեց տարի կառավարելով ս. Էջմիածնայ Աթոռը, վախճանուեց 1865 թուին և թաղուեց ս. Գայիանէի վանքի գաւթում:

ՀՈԳԵԻՈՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՏՈՃԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Որովհետեւ հայ ժողովուրդը բացի Ռուսաստանից գտնւում է նաև Տաճկաստանում և Պարսկաստանում, ուստի ամենայն Հայոց կաթողիկոսը բոլոր հոգևոր գործերը իր անմիջական իշխանութեամբ է կառավարում, իսկ Տաճկաստանինը՝ Կոստանդնուպօլսի պատրիարքի, որ սովորաբար լինում է արքեպիսկոպոս՝ ձեռնադրուած ս. Էջմիածնում ամենայն Հայոց կաթողիկոսից և համարւում է փոխանորդ կաթողիկոսի: Բացի Կ.-Պօլսի պատրիարքից կայ և Երուսաղէմի պատրիարք, որ կառավարում է Պաղեստինէի հայոց եկեղեցիները՝ Կոստանդնուպօլսի կեդրոնական իշխանութեան հսկողութեան տակ: Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքը եկեղեցական վարչական մասը կառավարում է ինքնին, իսկ կրօնական խնդիրներում հրահանգւում է ս. Էջմիածնի ամենայն Հայոց կաթողիկոսից:

Բացի Կ.-Պօլսի և Երուսաղէմի պատրիարքներից Տաճկաստանում կան նաև երկու մասնաւոր կաթողիկոսներ, այն է՝ Սսի և Աղթամարի, որոնք իբրև վիճակաւորներ՝ իրանց թեմերում գործում են Կ.-Պօլսի պատրիարքի իրաւասութեան տակ, միայն իրաւունք ունին իրենց վիճակների համար ս. մեռոն օրհնել և պատրիարքի կարգադրութեամբ եպիսկոպոսներ ձեռնադրել:

Տաճկաստանում սահմանուած են հետևեալ հոգևոր-վարչական հաստատութիւնները. 1) Ազգային ընդհանուր ժողով, որ գումարւում է Կ. Պօլսում պատրիարքի նախագահութեամբ մի աշխարհականի ատենապետութեամբ և 120 անդամների մասնակցութեամբ. 2) Կրօնական ժողով՝ նախագահութեամբ պատրիարքի և ատենապետութեամբ մի եպիսկոպոսի, որի անդամները հոգևորական են. 3) Քաղաքական ժողով՝ նախագահութեամբ զարձեալ պատրիար-

քի և աշխարհական ատենապետի. անդամներն են աշխարհական անձինք, և 4) խառն ժողով՝ երբ կրօնական և քաղաքական ժողովները միանում են:

Պարսկաստանն ունի երկու առաջնորդ. առաջինը Ատուրպատականի, որի առաջնորդանիստն է Թաւրիզը, երկրորդը Պարսկաստանի և Հնդկաստանի, որի առաջնորդանիստն է Սպահանը: Սրանք անկախ միմեանցից՝ ազատ կերպով կառավարում են իրանց թեմերը և միայն պատասխանատու են ամենայն Հայոց կաթողիկոսի առաջ:

Մատթէոս կաթողիկոսի մահից յետոյ 1866 թուին ս. էջմիածնում գումարուած Ազգային ժողովում ընտրուեց Գէորգ արքեպիսկոպոս, Բրուսայի վիճակի առաջնորդ, որ նոյնպէս եղած էր Կ. Պոլսի պատրիարք և հաստատուելուց յետոյ 1867 թ. ս. էջմիածնում ընդունեց Հայրապետական ս. օծումն Գէորգ Դ. անունով:

Գէորգ Դ. իր օծումից յետոյ, առաջին գործը համարեց ներկայանալ կայսեր և ապա 1868 թուին վերադառնալով ս. էջմիածին, զբաղուեց Աթոռի ներքին բարեկարգութեամբ: Նրա ձեռնարկած նշանաւոր գործերն են «Արարատ» ամսագրի հրատարակութիւնը. թանգարանը. Գէորգեան ճեմարանը և այլ շինութիւնները ս. էջմիածնում: Սրա ժամանակ հայկական ձայնագրութիւնը պարտաւորական դարձաւ իւրաքանչիւր քահանայացուի համար: Որոշ կանոններ հրատարակեց նշանադրութեան, տգէտ քահանայացուների և այլ ներքին բարեկարգութիւնների համար. բայց և ոչ մինը գործնական նպատակի չհասաւ, կանոնաւորեց վիճակային և Աթոռապատկան եկամուտները և վանականների գոյքը իւրեանց մահից յետոյ վանքերին մնալու համար. 1868 թ. փոխել տուեց Պօլօթենիայի այն յօդուածները, որոնցով վանականների գոյքը մնում էր

իրենց ազգականներին: Կարգեց թեմական տեսուչներ և դպրոցների համար կանոններ հրատարակելով և թեմական տեսուչների համար հրահանգներ, բաւական կանոնաւորեց

դպրոցական գործը: 1871 թ. շինել տուաւ Բիւրականի հայրապետական ամարանոցը, ընդարձակեց Ներսէսի տնկած անտառը: Իւր ժամանակ վերաշինել տուաւ Օշականայ եկեղեցին, ուր Ս. Մեսրոպ թարգմանչի գերեզմանն է, սահմանելով ուխտ և տօն կատարել ամենայն տարի:

Այսպէս վարելով Հայրապետական գահը 1867—1882 թ. վախճանուեց նոյն թուին և թաղուեց ս. Էջմիածնում:

43.

ՄԱԿԱՐ ԵՒ ՄԿՐՏԻՉ ՀԱՅՐԻԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ:

Գէորգ Դ.-ի մահից յետոյ ս. Էջմիածնում կատարուեց կաթողիկոսական ընտրութիւն և այս անգամ միաձայն

ընտրուեց Զմիւռնիայի առաջնորդ Մելքիսեդէկ եպիսկոպոս Մուրադեանը և ձայնից համեմատական առաւելութեամբ Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մակար կաթողիկոսը: Վերջինս հաստատուեց 1886 թուին: Մակար կաթողիկոսը իբրև խիստ կրօնական՝ շատ նախանձախնդիր էր զէպի մեր եկեղեցական աւանդութիւնները, որի համար նա յայտնի էր իբրև աւանդապահ եկեղեցու, ինչպէս որ ինքն էլ իր համար շատ անգամ ասում էր. «Թող ժողովուրդը ինձանից ոչ մի նոր բան չսպասէ. բաւական է, որ կարողանամ եղածը պահպանել»: Այդ խօսակերպութեան ուղղակի բնորոշում են նրան: Նա բնաւորութեամբ լինելով վերին աստիճանի զգոյշ, շատ անվստահ էր մի զործի ձեռնարկութեան ժամանակ: Սրա միջնորդութեամբ բացուեցան մեր փակուած ծխական դպրոցները, որոնց բարեկարգութեան համար կանոններ և ուսուցիչներ ի համար վարկ սահմանուեց: Հինգ տարի վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը, վախճանուեց 1891 թ. ս. Էջմիածնում:

Մակար կաթողիկոսի մահից յետոյ ս. Էջմիածնի ժողովը մեծ ոգևորութեամբ ընտրեց Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեան Հայրիկին և Մատթէոս եպիսկոպոս Իգմիրեանին:

1893 թ. Խրիմեան Հայրիկը հաստատուեց կայսրից կաթողիկոս ամենայն հայոց. սա ունէր բարի և մարդասէր բնաւորութիւն, որի համար և Մուշի առաջնորդութեան ժամանակ ստացաւ ժողովրդից «Հայրիկ» անունը: Նախքան կաթողիկոսութիւնը յայտնի էր իւր զբաւոր աշխատութիւններով և քարոզչութեան մեծ տաղանդով. վարդապետ ժամանակ իբրև վանահայր Վարդգայ վանքի, բացանելով այնտեղ տպարան, տպագրում է «Արծիւ Վանքաւորականի» թերթը, և հիմնում է գիշերօթիկ ուսումնարան: Սորա կաթողիկոսութեան օրով Հայոց եկեղեցու հա-

մար իբրև մի նշանաւոր դէպք համարուում է կառավարութիւնից զրաւուած եկեղեցական կալուածների ու գոյքերի վերադարձնելը:

Մկրտիչ կաթողիկոսը 15 տարի վարելով Հայրապետական գահը, վախճանում է 1907 թ. և թաղում ս. Էջմիածնում 87 տարեկան հասակում:

44.

ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԵՒ ՆԵՐԿԱՅ ԳԵՈՐԳ Ե. ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԸ:
Խրիմեան Հայրիկին յաջորդեց 1909 թ. Տ. Մատթէ-

ոս Բ. Իգմիրլեան Կ. Պօլսի պատրիարքը: Նորին ս. Օծու-թիւնը իւր պատրիարքութեան ժամանակ ցոյց տուեց, որ

ժողովրդի իսկական ներկայացուցիչն է և իւր ղգայուն սրտի և տոկուն բնաւորութեան շնորհիւ եղել է միշտ ժողովրդի համարձակ պաշտպանը: 1896 թուին հարկադրուեց հեռանալ պատրիարքութեան գահից և Սուլթանից ենթարկուեց աքսորի Երուսաղէմ: Այդտեղ մնաց մինչև Տաճկաստանի սահմանադրութեան հաստատուելը և երբ ընդհանուր ներման շնորհիւ վերադարձաւ Պօլիս, ժողովուրդը ցոյց տուեց մեծ ընդունելութիւն, որ ապացոյց էր նորա ժողովրդականութեան: Մատթէոս Բ. իւր հայրապետական իշխանութիւնը վարեց շատ կարճ ժամանակ, դեռ չլրացրած գահակալութեան երկու տարին, 1910 թ. դեկտեմբերի 11-ին վախճանուեց սրտի կաթուածից, որի մեծաշուք թաղումը կատարուեց Ս. Էջմիածնում բազմաթիւ հոգևորական և աշխարհական պատգամաւորների ներկայութեամբ:

Մատթէոս Բ.-ի մահից յետոյ ս. Էջմիածնի տաճարում Համազգային ժողովով 80 հոգևորական և աշխարհական պատգամաւորների մասնակցութեամբ 1911 թ. դեկտեմբերի 13-ին գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուեցին կաթողիկոսական երկու թեկնածուներ՝ կաթողիկոսական տեղակալ Գէորգ արք. եպիսկոպոս Սուրէնեան և Կ. Պօլսոյ նախկին պատրիարք Եղիշէ արք. եպիսկոպոս Դուրեան: Առաջին թեկնածուն Գէորգ արք. եպիսկոպոսը հաստատուելով Ռուսաց Կայսրից, օծուեց ս. Էջմիածնում, առանձնաւորելով Գէորգ Ե. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

Գէորգ Ե.-ը կաթողիկոսը, որ իւր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է Թիֆլիսի գիմնազիոնում, առանձին սէր և համակրութիւն է ունեցել դէպի հոգևոր կոչումն և Գէորգ Դ. կաթողիկոսի օրով ստանալով այդ կոչումն, թէ Էջմիածնում և թէ Էջմիածնից դուրս նա վարել է

զանազան պաշտօններ: Նա ստանձնել է առաջնորդական պաշտօն Երևանի, Հաշտարխանի և Թիֆլիսի թեմերի շարունակ հետևելով եկեղեցիների բարեգարգութեան:

Նորին Ս. Օծութիւնը, որ այժմ վարում է Հայրապետական իշխանութիւնը դարձեալ շարունակ հետամուտ է ազգային և կրթական գործերի ձեռնարկութեանց:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Յ Ա Ն Կ Ը

Երես

Մի քանի խօսք գրքոյկիս լոյս ընծայելու առիթով. . . 3

Շ Ր Զ Ա Ն Ա

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Քրիստոնէական եկեղեցու սկզբնաւորութիւնը, Մատաթիայի ընտրութիւնը և սուրբ Հոգու գալուստը . . . 5
2. Քրիստոնէութեան առաջին տարածումն Երուսաղէմում և Խոթն սարկաւազների ընտրութիւնը. . . 6
3. Քրիստոնէական եկեղեցու առաջին թշուառութիւնը, սուրբ Ստեփաննոսի նահատակութիւնը և հալածանքները հրէից և հեթանոս ազգերից . . . 8
4. Սողոմոնի դարձը և Քրիստոնէութեան տարածումը Երուսաղէմից դուրս . . . 9
5. Պողոս առաքեալի ճանապարհորդութիւնը և միւս առաքեալների վախճանը . . . 12

Շ Ր Զ Ա Ն Բ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

6. Քրիստոնէական եկեղեցու սկզբնաւորութիւնը Հայաստանի Եդեսիա քաղաքում և Նախկին Լուսաւորիչներ. —Ս. Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալներ . . . 14
7. Անակի Հայաստան գալը և ս. Գրիգոր երկրորդ Լուսաւորչի Պորվիրապ գցումը . . . 18
8. Ս. Հռիփսիմեանց Հայաստան գալը, նահատակութիւնը և սուրբ Գրիգորի Պորվիրապից դուրս ելնելը . . . 20

Երես

9. Սուրբ Լուսաւորչի տեսիլքը և Հայրապետութիւնը . . . 23
10. Սուրբ Գրիգորը մկրտում է Տրդատին և նրա ընտանիքին:—Ս. Էջմիածնի շինութիւնը և Հայաստանի լուսաւորութիւնը: . . . 24
11. Լուսաւորչի առանձնաւորը և մահը . . . 26
12. Սուրբ Խաչի գիւտը, գերութիւնը և վերադարձը . . . 28
13. Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդներ՝ Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ և Դանիէլ կաթողիկոսները . . . 29
14. Մեծն Ներսէս . . . 32

Շ Ր Զ Ա Ն Գ

15. Սուրբ Սահակ Պարթև. —Ս. Մեսրոպ Մաշտոց. —Հայկական տառերի գիւտը և Ս. Գրքի թարգմանութիւնը . . . 36
16. Տիեզերական ժողովները . . . 42
17. Առաջին կրօնական պատերազմի շարժումը հայոց և պարսից մէջ. —Ատովմեանց նահատակութիւնը. —Եւ Դենշապուհի Հայաստան գալը . . . 44
18. Միհրնբերսիի նամակը Յաղկերտի կողմից հայ նախարարներին և հայերի պատասխանը, նախարարների Պարսկաստան գնալը և վերադարձը Հայաստան: Անգղիկաքաղաքի դիմադրութիւնը մոգերին: Վասակ Սիւնեացի իշխանի դաւաճանութիւնը . . . 46
19. Աւարայրի պատերազմը և սուրբ Վարդանանց և Ղևոնդեանց նահատակութիւնը . . . 50
20. Սուրբ Յովսէփ, Գիւտ և Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսները . . . 53
21. Վրդ դարու եկեղեցական մատենագիրներ . . . 55
22. Վրաց ազգի քրիստոնէութիւն ընդունելը և Հայոց եկեղեցուց բաժանուելը, Մովսէս, Աբրահամ և Կոմիտաս կաթողիկոսները . . . 58
23. Քաղկեդոնի ժողովի մասին մի ակնարկ. Քրիստափոր և Եզր կաթողիկոսներ . . . 60
24. Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոս . . . 62
25. Յովհան Օձնեցի . . . 64
26. Յովհաննէս Զ. Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը . . . 66
27. Անանիա Մոկացի . . . 67

Երես

28. Խաչիկ Ա. կաթողիկոս և Գրիգոր Նարեկացի	69
29. Պետրոս Գեաղարձ	70
30. Խաչիկ Բ. կաթողիկոս	73
31. Գրիգոր վկայասէր	74
32. Գրիգոր Պահլավունի	76
33. Ներսէս Շնորհալի	77
34. Գրիգոր Տղայ	80

Շ Ր Զ Ա Ն Դ

35. Հայրապետական Աթոռի փոխադրուիլը և կրկին հաստատուիլը ս. Էջմիածնում, Գրիգոր Մուսարէկեան, և Կիրակոս Ա. վիրապեցի կաթողիկոսներ: Պատրիարքութեան սկիզբը Կ. Պոլսում	83
36. Մովսէս Գ. և Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսները	86
37. Յակոբ Զուղայեցի և Եղիազար կաթողիկոսները	89
38. Սիմէոն Երևանցի և Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսները	90

Շ Ր Զ Ա Ն Ե

19-րդ դարի Մեր ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

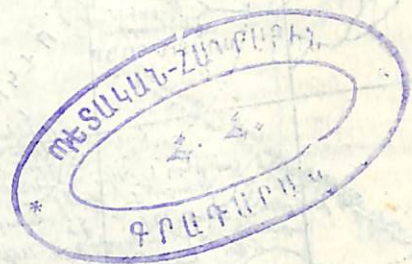
39. Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեան, Դաւիթ, Դանիէլ և Եփրեմ կաթողիկոսները	93
40. Յովհաննէս Ը. Կարբեցու կաթողիկոսութիւնը և հայոց եկեղեցական վարչութեան կազմակերպութիւնը Ռուսաստանում	96
41. Ներսէս Ե. Աշտարակցի կաթողիկոսը	97
42. Մատթէոս և Գէորգ կաթողիկոսները	100

Հոգեւոր հաստատութիւնները Տաճկաստանում եւ Պարսկաստանում 101

43. Մակար և Մկրտիչ Հայրիկ կաթողիկոսներ	104
44. Մատթէոս Բ. և Ներկայ Գէորգ Ե. հայրապետները	107

ՀՀ Ազգային գրա

0161

